Povijesna znanost u razdoblju postmoderne

Kokošarević, Tamara

Master's thesis / Diplomski rad

2012

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:830502

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-29**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek

zir.nsk.hr

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera

Filozofski fakultet u Osijeku

Diplomski studij : Filozofija - Povijest

Student: Tamara Kokošarević

Povijesna znanost u razdoblju postmoderne

Diplomski rad

Mentorica: doc. dr. sc. Dubravka Božić Bogović

Osijek, 2012.

Sadržaj:

1. UVOD 3
2. OSNOVNA PITANJA POVIJESNOG ISTRAŽIVANJA 5
2.1. "Sapere aude!" 5
2.2. Povijesna metoda i predmet povijesnog istraživanja 8
2.3. Objektivnost i pristranost 11
3. GENEALOGIJA IZRAZA I SMISAO POJMA "POSTMODERNA" 12
3.1. Kontroverze 12
3.2. Genealogija izraza 13
3.3. "Posthistoire" 14
3.4. Moderna – nedovršeni projekt? 15
3.5. *Naša postmoderna Moderna* 17
4. FILOZOFIJSKO TEMATIZIRANJE POSTMODERNE I "LINGVISTIČKI OBRAT" 18
4.1. *Lyotard i Postmoderno stanje* 18
4.2. "Lingvistički obrat" 21
4.3. Michel Foucault 23
4.4. Jacques Derrida 24
4.5. "Lingvistički obrat" u Sjedinjenim Američkim Državama 26
5. ENDIZAM 31
5.1. Friedrich Nietzsche i postmoderna 32
5.2. Jean Baudrillard i stanje "nakon orgije" 33
5.3. *Kraj povijesti i posljednji čovjek* 35
5.4. *Derrida i kraj povijesti* 37
6. MOGUĆNOST POVIJESNE ZNANOSTI U RAZDOBLJU POSTMODERNE? 39
7. ZAKLJUČAK 42
8. POPIS LITERATURE 44

Sažetak

Rad se na temelju literature bavi položajem i statusom povijesne znanosti u aktualnom postmodernom razdoblju, u kojemu je došlo do sloma postojećih koncepcija, kako na polju umjetnosti, tako i na polju znanosti, što je dovelo do obezvrjeđivanja dotadašnjih koncepcija utemeljenih na razumu, a pod parolom napretka. Krizu čovječanstva koju je detektirao već Nietzsche, pratimo kroz pokušaj obrane moderne od strane Habermasa i Welscha, kao i kroz "prihvaćanje" i pesimističku viziju svijeta od strane Lyotarda i Baudrillarda. Poseban prijelom čini uspostava primata jezika i njegovo preuzimanje stvarnosti kroz "lingvistički obrat" koji je nakon zahvaćanja Europe svoje uporište našao i na tlu Sjedinjenih Američkih Država. Analogno rečenome, javlja se eshatološki problem kraja koji će predstavljati plodno tlo za brojne mislioce različitih gledišta koji s jedne strane donose apokalipsu, a s druge "radosnu vijest" i pobjedu liberalne demokracije. Dakako, pesimistička vizija svijeta biva razbijena protuargumentima koje će donijeti Jenkins, Le Goff, Hunt, Llyod i brojni drugi autori koji će se na svoj način pokušati nositi s mračnom vizijom kraja. Rad se, dakle, bavi stanjem "nakon orgije", razdobljem zaborava, ali i Epohom novih mogućnosti, kako za svijet, tako i za povijesnu znanost, čije smo potencijale pokušali ispitati.

Ključne riječi: povijesna znanost, postmoderna, pluralizam, relativizam, meta – pripovijesti, "lingvistički obrat"

1. UVOD

Postmoderna kao pojam u sebi sadrži brojna proturječja i predstavlja vrlo nejasan koncept koji služi ne bismo li pobliže odredili stanje otriježnjenja koje je nastupilo nakon moderne i urušavanja njezinih velikih meta – naracija. Širok pokret postmoderne obuhvatio je sva područja, pa tako govorimo o promjenama u svim granama znanosti, od područja estetike i arhitekture, do područja povijesne znanosti i filozofije. Osnovno obilježje postmoderne jest njezino ne vjerovanje u modernu kategoriju napretka, kao i sveopći skepticizam i nihilizam koji je upravo iz navedenog proizašao.

Povijesna znanost koja se uvijek suočavala s problemima zahvaljujući svom predmetu istraživanja nije ostala izuzeta iz sveobuhvatnog i pesimističnog poslanja postmoderne pa se uslijed rađanja novog svijeta počela urušavati zajedno sa svojim koncepcijama. "Lingvistički obrat" koji je poput onog kopernikanskog zatresao temelje i uvriježena mnijenja donio je problem povijesnoj znanosti koja se sada vraća na rang literarnog teksta i ne predstavlja ništa drugo doli fikcije. Prevladavajuća misao endizma, koja nije nova u svjetskoj misli, a javlja se uvijek kada određena koncepcija završi, postala je izrazito pogodna za epohu rasapa, pa je shodno tome proglasila i kraj povijesti. Bilo da se radi o kraju kao mračnoj viziji ili o kraju kao "radosnoj vijesti", kraj je uzet kao nešto neminovno što ne ostavlja mogućnosti razvoju povijesti same, a samim time ni povijesnoj znanosti koja postaje tlapnja, beskorisna ili točnije, bespotrebna.

Upravo je nakana ovog rada, nakon što smo ukazali na probleme u kojima se povijesna znanost našla u vremenu postmoderne, zaključiti postoji li još potencijal i opravdanje za postojanje povijesne znanosti. Tematiziranje započinje izlaganjem osnovnih pitanja povijesnog istraživanja i donosi probleme vezane za odnos povijesti i znanosti, predmet povijesnog istraživanja i pitanje objektivnosti i pristranosti, kako bi se uvidjele "slabe točke" i eventualna mogućnost kritike postmodernih teoretičara.

Slijedeće poglavlje iznosi genealogiju samog izraza i smisao pojma "postmoderna", osvrće se na pojam "posthistoire" i iznosi apologije Jürgena Habermasa i Wolfganga Welscha, koje smjeraju na dokazivanje mogućnosti moderne i njezina potencijala kao, još uvijek, nedovršenog projekta.

Nadalje, četvrto poglavlje iznosi filozofijsko utemeljenje postmoderne učenjem Jeana Françoisa Lyotarda i njegovo shvaćanje kraha dotadašnjih meta – naracija, nakon kojih nastupa svojevrsni "kraj povijesti", te učenja u okviru "lingvističkog obrata" koja će donijeti novo shvaćanje jezika kao uvjeta zbilje i svega postojećeg. U okviru navedenog, posebno se

razmatraju učenja Michela Foucaulta, Jacquesa Derride i "lingvistički obrat" koji je nastupio unutar Sjedinjenih Američkih Država.

Pitanje endizma razmotreno je kroz učenje Friedricha Nietzschea kao "praoca" postmoderne, te je izloženo mračno shvaćanje kraja u filozofiji Jeana Baudrillarda, kao i suprotno shvaćanje koje iznosi Francis Fukuyama u svom djelu *Kraj povijesti i posljednji čovjek*. Poglavlje završava suprostavljanjem Francisa Fukuyame i Jacquessa Derride kroz djelo Stuarta Sima – *Derrida i kraj povijesti* koje ukazuje na nemogućnost priča o kraju, karakterističnih za postmoderna tumačenja.

Završno poglavlje se oslanja na argumente Keitha Jenkinsa i naposlijetku postavlja ključno pitanje o krajnjim mogućnostima povijesne znanosti, dok su zaključkom cjelovito obuhvaćena sva dotadašnja razmatranja, dana konačna ocjena i utvrđen potencijal koji povijesna znanost posjeduje nakon sveopćeg sloma, a u okviru onoga što možemo nazvati postmodernom kao Epohom.

2. OSNOVNA PITANJA POVIJESNOG ISTRAŽIVANJA

Pitanje o statusu i vrijednosti povijesne znanosti u postmoderni valja započeti mnogo ranije istraživanjem odnosa znanosti i povijesti, kao i razmatranjem povijesne metode, predmeta povijesnog istraživanja, te pitanja objektivnosti i pristranosti, kao ključnih momenata koji su bili sporni kako u ranijim razdobljima, tako i u postmodernim propitivanjima. Valja napomenuti kako ćemo već u početnoj fazi lako moći uočiti i navesti upravo argumente koji smjeraju ka apologiji povijesne znanosti, njezine vrijednosti i smislenosti, onih točaka kojih se, shvatimo li postmodernu vulgarno relativistički, moramo odreći ili oprečno, shvatimo li potonju kao prijelom i promjenu, možemo preoblikovati.

2.1. "Sapere aude!"[1]

Krilatica prosvjetiteljstva, koju u svojim *Pravno-političkim spisima* koristi Immanuel Kant, izvrsno govori o zapadnoj civilizaciji unutar koje je donedavna vrijedilo mišljenje kako je znanost njezina središnja kategorija, a poznanstvenje modernog svijeta držalo se legitimacijom neprekidnog napretka. Ranija razdoblja, a napose doba prosvjetiteljstva izrodilo je model znanosti izjednačen s razumom koji se držao nepristranim posebnim tijelom znanja sa zadaćom otkrivanja istine i jamstvom napretka. Znanost je trebala pružiti istinito znanje o prirodi na temelju eksperimenta, a koji se pak trebao temeljiti na empirijskom materijalu i teorijama, te smjerati na iznalaženje obrazaca prirodnih zakona. Osnovni obrazac vrijedi i danas, no odavno je shvaćeno da istraživač nije samo nepristran i pažljiv promatrač prirode.

Četrdesetih godina, na početku nuklearnog doba, postalo je jasno kako postoji procjep između ideala s jedne strane i potrebe za izradom oružja razorne moći, s druge strane, što će u konačnici dovesti do razbijanja mita o istraživaču kao nesebičnom geniju koji nepristrano i racionalno otkriva dijelove istine o prirodnim pojavama. Mitove o herojima srušila je i društvena povijest, a veliki geniji bivaju "otkriveni" kao osobe koje su svoje teorije oblikovale potaknute vlastitim vrednotama.[2]

Nadalje, atomska je fizika uzdrmala mehanicističko - prirodoznanstvenu sliku svijeta, a uslijed toga i sve dotadašnje predodžbe pozitivističke znanosti. Zahvaljujući navedenim spoznajama postaje jasno da rezultat eksperimenta ne donosi apsolutnu spoznaju, već relativno znanje u odnosu spram postavljenog istraživačkog pitanja.

---

[1]Krilatica prosvjetiteljstva, u prijevodu: *Imaj hrabrosti služiti se vlastitim razumom!*
[2]Mirjana Gross, *Suvremena historiografija - korijeni, postignuća, traganja*, Novi Liber, Zagreb,1996, str. 356.

U dvadesetim godinama 20. stoljeća dolazi do potpune preobrazbe zahvaljujući razvoju mikrofizike, a klasična su učenja prevladana Einsteinovom teorijom relativnosti. Dotadašnja predodžba o prirodi koja opstoji sa svojim apsolutnim zakonitostima i svojstvima neovisno o tome hoće li ju istraživač otkriti ili ne, napuštena je, a mjesto ustupa shvaćanju o interakciji prirode i čovjeka, konstituiranju pojava tek postupkom promatranja i međusobnim su - djelovanjem. Spoznaje prirodnih znanosti više ne opisuju prirodu po sebi, nego prirodu u odnosu spram istraživača. Lako je sada utvrditi da je usvojena spoznaja koju je već ranije iznio Immanuel Kant, spoznaja o nespoznatljivosti stvari po sebi[3], o spoznaji koja ima granice i uvijek je navezana na našu interakciju, stvar – za nas.

Razmislimo li o novim otkrićima koja ističu relativnost mjerenja u opreci s nekadašnjom nužnošću preciznosti predmeta mjerenja, možemo to iskoristiti kao argument za pobijanje znanstvenosti povijesti, ali i obratno. Nasuprot rečenome, mogli bismo se složiti s Gross i njezinim pozivanjem na Blocha i njegovu *Apologiju*, gdje je upravo objašnjeno kako znanje ima pravo na naziv "znanost" iako ne postoje zauvijek dani zakoni ponavljanja, te iako povijesna znanost istražuje posredno na temelju tragova koji se mogu različito interpretirati, ne znači da joj treba odreći znanstvenost jer prošlost ne promatra izravno već posredstvom izvora.[4]

Kako navodi Bloch u svojoj *Apologiji*: »Međutim, naše mentalno ozračje nije više isto. Kinetička teorija plinova, Einsteinova mehanika i kvantna teorija stubokom su promijenile ideju koju je svatko još jučer imao o znanosti... Mnogo lakše prihvaćamo činjenicu da sigurnost i univerzalizam možemo pretvoriti u pitanje stupnja. Više ne osjećamo obvezu da nastojimo svim predmetima znanja nametnuti jednak intelektualan obrazac, preuzet od prirodnih fizikalnih znanosti, jer se i tamo gabarit prestao primjenjivati u cijelosti.«[5]

Spoznaje mikrofizike u postmodernističkim shvaćanjima pak, bit će sklonije pobijanju znanstvenosti povijesti, no o tome ćemo stavu razvidjeti nekom drugom prilikom. Za sada je dovoljno uočiti pojam relativizma koji nam se nadaje kao jedan od ključnih pojmova u tematiziranju postmoderne.

Nadalje, kronološki gledano, problem koji se javlja nešto kasnije, a koji će biti posebno tematiziran u epohi koju razmatramo, jest problem napretka, još jedan od ključnih pojmova koje valja istaknuti. Naime, iako je shvaćeno da se ni jedna znanstvena teorija ne

[3]Immanuel Kant, »Prolegomena za svaku buduću metafiziku«, u: Immanuel Kant, *Dvije rasprave*, Matica hrvatska, Zagreb, 1953, str. 43-44.
[4]Mirjana Gross, *Suvremena historiografija - korijeni, postignuća, traganja*, str. 356-358.
[5]Marc Bloch, *Apologija historije ili zanat povjesničara*, Srednja Europa, Zagreb, 2008, str. 14.

može proglasiti konačnom istinom i dalje je prevladavao stav da je napredak u postupnom usklađivanju spoznaje sa svijetom prirode, temelj znanosti.

Navedeni stav postaje upitan objavljivanjem knjige Thomasa Khuna, o strukturama znanstvene revolucije, gdje se jedinstvo znanosti vidi u povijesnosti svih njezinih grana, te se njegovom interpretacijom prirodne znanosti približuju humanističkima. Kako navodi Gross, u predkuhnovskom razdoblju paradigma je neupitno uvjerenje o tome kakve stvari jesu, a pojam "napredak" smislen je samo unutar određene paradigme. Prema takvom stavu, "znanstvena revolucija" nastupa kada se novi rezultati protive dotad ustaljenoj teoriji, te se ona zatim nadomješta boljom, novom teorijom. Khunova paradigma se pak ne zamjenjuje drugom kada se pokažu njezine slabosti, već anomalije koje predstavljaju nerješive zagonetke izazivaju nelagodu dijela znanstvene zajednice, te se poradi toga priprema osnova za alternativnu paradigmu koja se probija "znanstvenom revolucijom". Nova paradigma, iako predstavlja određeni gubitak objašnjenja unutar stare paradigme, istovremeno predstavlja dobitak u snazi objašnjenja.[6]

Ponovno bi se mogli složiti s Gross, koja uočava kako u povijesti ne postoji pravocrtan napredak i kako treba uzeti u obzir u čemu je nova "paradigma" napredak i koje su njezine granice prema već postojećoj. Nadalje, uzmemo li u obzir rečeno mogli bismo se dotaći Welscha[7] koji na sličan način govori o prevladavanju i nastavljanju, bez ukidanja dotadašnje paradigme, kao i Vattima[8] koji naglasak stavlja na prevladavanje, preobražavanje, točnije "pregorijevanje" ranijeg razdoblja, na nov, postmoderan način, uključujući u sebe naslijeđe koje je ostavilo ranije razdoblje. Upravo će pitanja ukidanja ili preobraženja biti ključna za postmoderno stanje, te ćemo u daljnjoj razradi navesti autore koji su se njima filozofijski pozabavili, a ključni su za navedene stavove.

[6]M. Gross, *Suvremena historiografija - Korijeni, postignuća, traganja*, str. 358-359.
[7]Wolfgang Welsch, *Naša postmoderna Moderna,* Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2000, str. 3-6.
[8]Marijan Krivak, *Heidegger u postmodernom kontekstu*, Čemu, Vol.4 No.10, 1997., str. 24-25.

2.2. Povijesna metoda i predmet povijesnog istraživanja

Proces poznanstvenja povijesnog istraživanja i profesionalizacija na sveučilištima doveli su do konstituiranja povijesne znanosti kao "discipline" i razgraničenja s ranijom neznanstvenom historiografskom književnošću, a povjesničari su poput drugih znanstvenika bili uvjereni u metodski reguliranu i stalno napredujuću objektivnu spoznaju. Kasnije je shvaćeno da interpretacije jednako ovise i o povijesnoj situaciji društva u kojemu autor živi, pa je iznova postavljeno vječno pitanje je li povijest znanost, često ne shvaćajući da to ovisi o kriteriju znanstvenosti na temelju opće rasprave u određenom razdoblju. Mnogo važnije jest pitanje koliko profesionalna povijesna znanost svojim metodama može doseći znanje o svom predmetu istraživanja?

Kao i ostale znanosti i povijesna znanost ima svoju metodu istraživanja, koja je u ovom slučaju mnogoznačna te ne obuhvaća samo tehniku rješavanja znanstveno - istraživačkih pitanja već i određeni koncept, program spoznaje, pa čak i pogled na svijet. Problem proizlazi iz činjenice da povijest predmet istraživanja dijeli s ostalim društvenim i humanističkim znanostima uz određena različita istraživačka pitanja, te sukladno tome govorimo o pluralitetu metodskih postupaka.[9] Pozovemo li se na Blocha, možemo ustvrditi kako je zbog zajedničkog predmeta istraživanja neophodna suradnja među znanostima, no ne na način da povijesna znanost u njih uroni i zaniječe svoje mišljenje i metodu. Dijalog je svakako poželjan, ali nipošto na način gubljenja iz vida vlastitog istraživačkog postupka, što je povijesnoj znanosti mnogo puta odricano.[10] Sumarno možemo reći kako je povijesno mišljenje znanstveno ukoliko se obveže na načelo sustavnosti utemeljenja, odnosno ukoliko postoji pravilnost pri istraživanju. Prema navedenome, povijesna metoda osigurava spoznaju od jezičnog razumijevanja izvora, određivanja vjerodostojnosti njegova svjedočenja o prošloj pojavi i na koncu uključivanja tih iskaza u širu povijesnu povezanost.

Vratimo li se sada na pitanje povijesne znanosti u postmoderni i uzmemo li u obzir određena postmoderna tumačenja, priča će stati već na samome početku kod jezičnog razumijevanja izvora, što će u krajnosti negirati i samu mogućnost kako povijesti, tako i povijesne znanosti. No, to valja objasniti nakon što se upoznamo s daljnjom problematikom.

Razmotrimo li sada predmet povijesnog istraživanja jasno je da govorimo o jednom od ključnih problema povijesne znanosti. Povijesna činjenica predstavlja česticu prošle zbilje i

[9]M. Gross, *Suvremena historiografija - Korijeni, postignuća, traganja*, str. 361.
[10]Jacques Le Goff, »Predgovor«, u: Marc Bloch, *Apologija historije ili zanat povjesniča*ra, Srednja Europa, Zagreb, 2008, str. 4-5.

kao takva je predmet povijesnog istraživanja, no spomenuti se pojam nije uvijek jednako shvaćao. U tradicionalnoj povijesnoj znanosti odnosio se na pojedinačni, neponovljivi događaj karakterističan za pripovijesti o prošlosti, te je pripadao "događajnoj" povijesti koja se svodila na utvrđivanje svjedočanstava izvora i provjeru vjerodostojnosti, te je postojalo opće shvaćanje kako su događaj i njegovo značenje objektivno dani te ga povjesničar samo sređuje kao zaplet određene pripovijesti.

Međutim, suvremena povijesna znanost više ne istražuje samo "događaj" koji ima ono prije i ono poslije, već istražuje i povijesne strukture koje su duljeg trajanja, nadilaze iskustvo sudionika događaja i elementi su uzročnosti. Prema rečenome, izuzetni događaji nisu važni u apsolutnom smislu već predstavljaju prijelom tijekova, dijelovi su zbilje koji se uočavaju iz određene perspektive ovisno o našem istraživačkom pitanju. Ispituje se ne samo događaj već i ono "nedogađajno" što ga okružuje, pri čemu se povijesna znanost koristi pojmovima kojima razumijemo prošlost, a kojima se pak bavi posebna poddisciplina – historija pojmova. Razlog zbog kojega je navedeno vrlo značajno jest "lingvistički obrat", karakterističan za postmodernu, koji sam već posredno napomenula, a koji je svojim stavom izbrisao spone jezika izvorâ i povijesne zbilje, što je povijesnoj znanosti oduzelo svaku opravdanost, a što ćemo u daljnjim poglavljima podrobnije objasniti.

Nadalje, kao relevantan problem javljaju se kategorije "proces" i "struktura". Kategorija "povijesni procesi" obuhvaća dugotrajnija povijesna kretanja u kojima povjesničari pokušavaju uočiti smislenu povijesnu cjelinu u spletu uzročnosti, gdje, zasigurno, ne govorimo o teleološkom shvaćanju gdje se smjera na jedinstvenost procesa i njegovu usmjerenost prema određenom cilju, već govorimo o mogućnosti da se u okviru ograničenog vremena i prostora unutar povijesne zbilje istražuju povijesna zbivanja procesualnog značaja.

S druge strane, kada govorimo o "strukturi" možemo se osvrnuti na ono individualno i trajnije, što dijelom ne odgovara ljudskim namjerama, ali i na pojedinačnu situaciju i ponašanje koji, također, imaju strukturu koja se može shvatiti kao ustrojstvo problema i rješenja. Sumarno, kada govorimo o strukturi, govorimo o razmjerno trajnijim, ali i o kratkotrajnim zbivanjima, točnije, govorimo o međuovisnosti faktora različitih životnih područja. Strukturalna povijest, prema rečenome, ima namjeru doći do spoznaje nekog povijesnog procesa u određenom razdoblju i prostoru.[11]

Oprečan stav ponudio je Švicarac Ferdinand de Saussure i učenja strukturalne lingvistike, koja će upravo prethoditi postmodernističkim strujanjima francuskih lingvista i

[11]M. Gross, *Suvremena historiografija - Korijeni, postignuća, traganja*, str. 368-372.

filozofa, te slijediti u intelektualnoj misli američke filozofije i lingvistike. Naime, prema de Saussureu jezik određuje strukturu značenja ili povijest smislova kojim raspolaže govornik. Jezik se može proučavati u okviru dvije struje, one sinkronijske koja se bavi suvremenim proučavanjem i one dijakronijske, koja proučava jezik u njegovoj povijesnoj liniji.[12] "Struktura" je u suprotnosti s povijesnim procesima, jer je svaki njihov dio strukturiran, stoga strukturalističku antropologiju zanima samo sinkronija, ali ne i dijakronija, budući da odbacuje povijesnu perspektivu i negira povijest kao istraživanje promjena u vremenu. Posljedice ovakvih učenja bit će dalekosežne i dovesti će na koncu do poistovjećivanja historiografskog teksta i literarnog, povijesti i fikcije, te do negacije povijesne znanosti, o čemu će više biti riječi kada se podrobnije upoznamo s "lingvističkim obratom".

Ono čega se još valja dotaći kada govorimo o povijesnom istraživanju, jest pitanje "povijesnog vremena". Termin kao takav nije tematiziran do razdoblja prosvjetiteljstva, budući da su antika i srednji vijek vrijeme doživljavale na temelju mitskih i teoloških kategorija. Tek od razdoblja prosvjetiteljstva uočena su različita područja društvenog života i vrijeme postaje "povijesno", točnije, "novi vijek" postaje identičan s "napretkom", a vrijeme dobiva povijesni značaj. Povijest je time postala niz vremenskih točaka koje slijede jedna za drugom, a vrijeme neutralno sredstvo mjerenja. U 19. stoljeću, ovakvo je datiranje bilo funkcionalno, budući da je bilo povezano s ideologijom "napretka" kojoj je osnovna vrijednost bila otvorenost i usmjerenost u (bolju) budućnost.[13]

Sjetimo li se Hegela i njegove krunske filozofije koja shvaća povijest kao *napredovanje u svijesti o Slobodi*[14], jasno je o kakvom idealističkom shvaćanju vremena i povijesti govorimo. Naravno, postmoderna će, između ostalog, svoje zasade izgraditi kako na rušenju ideje napretka, tako i na rušenju ranijih filozofija. Vrlo će brzo postati jasno kako je u središtu razmatranja povijesnog vremena pitanje kontinuiteta i diskontinuiteta povijesnog kretanja, te će nužno nastati teorije koje će i iz ove perspektive negirati povijesnu znanost, ne videći da negirajući smislenost objašnjenja povijesnih pojava koje vidimo u duljem ili kraćem kontinuitetu, prošlost činimo neuhvatljivim kaosom.

[12]Nenad Miščević, *Filozofija jezika*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2003, str. 45-46.
[13]M. Gross, *Suvremena historiografija - Korijeni, postignuća, traganja*, str. 373-376.
[14]Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *The Philosophy of History*, Dover Publications, New York, 1956, str. 17-18.

2.3. Objektivnost i pristranost

Prvo poglavlje, u kojem smo razmatrali osnovna pitanja i probleme povijesne znanosti na koje su se kako raniji, tako i postmoderni mislioci često usmjeravali s ciljem diskreditiranja povijesne znanosti, završavamo sagledavanjem pitanja objektivnosti i pristranosti. Uzmemo li u obzir dva oprečna gledišta, s jedne strane pozitivističko koje nije sagledalo složenost spoznajnog procesa i koje je vjerovalo u razumno rasuđivanje koje "proizvodi" izravan i vjeran odraz predmeta spoznaje, te s druge strane postmodernističko koje je poricalo i poriče mogućnost dosezanja, ne apsolutnog, već i djelomičnog znanja o predmetu istraživanja, očito je da treba navesti ponešto o spoznajnim mogućnostima povijesne znanosti.

Povjesničar rankeovskog usmjerenja nije imao problema sa svojom spoznajnom zadaćom, no iskustvo nas je odavno naučilo da "objektivnost" nije moguće shvatiti kao "apsolutnu istinu", niti je moguće dati rezultat istraživanja koji bi u cijelosti odgovarao povijesnoj zbilji. Naravno, to ne znači da povijesna znanost ne može postići rezultate objektivnog važenja, no treba priznati kako istraživački rad ovisi i o povjesničarevom subjektivnom stavu.[15]

Pozovemo li se na Carra moramo ustvrditi kako je međuodnošaj ono važno. Zahvaljujući povjesničaru činjenice postaju povijesne činjenice. Objektivnost u povijesti, objektivnost je odnosa između činjenice i interpretacije.[16]

"Subjektivnost", dakle, ne predstavlja "pristranost", već aktivnu ulogu subjekta u procesu spoznaje, te je logički i zdravorazumski jasno da osoba u svoj rad unosi vlastite psihičke i moralne, osobine i stavove. Kao što je i navedeno, u suprotnosti sa "subjektivnim" nije "objektivno" već pojam "pristranosti", te se od povjesničara od strane okoline, zbog nerazumijevanja, često pogrešno zahtijeva da ne bude subjektivan, umjesto da se zahtijeva da ne bude pristran, da ne propagira svoje interese i ne sudi na temelju svojih suvremenih ideološko - političkih stavova. U svakom slučaju, problem se javlja jer bi povijesna znanost trebala proizvesti istinite rezultate, ali i uzeti u obzir relativnost svojih iskaza.[17]

Uzmemo li u obzir dosege povijesne znanosti koja se temelji na metodičkoj racionalnosti povijesne spoznaje, povijesnom mišljenju koje je podvrgnuto metodičkim pravilima što daje razmjernu objektivnost i napredak spoznaje putem povijesnog istraživanja, mogli bismo (pokušati) opravdati povijesnu znanost, no nakon što smo utvrdili osnovna

[15]M. Gross, *Suvremena historiografija – Korijeni, postignuća, traganja*, str. 377-383.
[16]Edward Hallett Carr, *Što je povijest*, Srednja Europa, Zagreb, 2004, str. 38.
[17]M. Gross, *Suvremena historiografija - Korijeni, postignuća, traganja*, str. 377-383.

pitanja i "slabe točke" povijesne znanosti, usmjerit ćemo se na "postmoderno stanje", ne bi li utvrdili postoji li u suvremenom društvu mogućnost i opravdanje za postojanje povijesne znanosti i do kakve je preobrazbe, u okviru povijesne znanosti, došlo.

3. GENEALOGIJA IZRAZA I SMISAO POJMA "POSTMODERNA"

3.1. Kontroverze

Kada govorimo o postmoderni kao pojmu, govorimo o izrazu koji služi kako za određenje sadašnjosti tako i za određenje dogledne budućnosti, pojmu koji treba pokazati da više ne živimo u moderni već u vremenu poslije nje, pojmu koji je krajnje sporan i o kojemu teško da itko zna o čemu zapravo govori kada ga upotrijebi.[18] Određeni mislioci, koje ćemo spomenuti nakon razrade genealogije, smatraju da je pojam sporan i po pitanju legitimiteta jer uopće ne postoje nove pojave koje bi opravdale uporabu novog termina, a osim toga kada bi i bilo novih pojava, na samim suvremenicima ne bi bilo da utvrđuju vremenska razdoblja. Smatra se da je izraz sporan i u području primjene budući da je doživio inflaciju upotrebe, prvobitno pojam znanosti o književnosti, zatim je prenijet na druga područja, najprije arhitekturu, zatim slikarstvo, sociologiju, filozofiju i ostale znanstvene discipline. Također je sporan i u pogledu vremena nastanka, te u pogledu sadržaja. Sadržajno gledano, s jedne strane predstavlja doba novih tehnologija, dok s druge predstavlja upravo napuštanje tehnokratske dominacije, dok jedna grupa priželjkuje novu integraciju rascjepkanog društva, druga očekuje epohu pojačane pluralizacije i fragmentacije. Nesumnjivo, pojam je vrlo podesan kao odrednica, ali i nejasan kao koncept.[19]

Ono što sa sigurnošću možemo ustvrditi jest da postmoderna predstavlja proces višestrukog preokreta. Riječ je o promjeni na svim oblastima, kako na području estetike i arhitekture, tako i na području ekonomije, sociologije, tehnologije, znanosti i filozofije. Dolazi do promjena koje pokazuju odstupanja u odnosu na poziciju moderne, promjene od industrijskog proizvodnog društva u postindustrijsko društvo, strukturalne promjene uslijed novih tehnologija, filozofsko napuštanje rigoroznog racionalizma i scientizma, prijelaz ka mnoštvu konkretnih paradigmi itd. Naravno, mogli bismo naći još primjera obuhvaćenih ovim

[18]U navedenom razdoblju, posebice na području arhitekture, postoje autori koji već govore o postojanju post-postmoderne

[19] W. Welsch, *Naša postmoderna Moderna*, str. 8.

pojmom, no u svrhu kritičkog promišljanja treba prvenstveno rekonstruirati genealogiju izraza, pratiti njegova kretanja i upoznati širinu pojavnosti navedenog pokreta.[20]

3.2. Genealogija izraza

Razmatranje povijesti izraza možemo započeti s četiri rana poticaja, od kojih tri ostaju bez posljedica, a tek četvrti vrlo usporeno inicira upotrebu. Prvi poticaj dan je od strane engleskog slikara Johna Watkinsa Chapmana, 1870. godine, kada dotični govori kako on i njegovi prijatelji napreduju prema "postmodernom slikarstvu", pri čemu želi reći kako su moderniji od tada naprednog slikarstva francuskog impresionizma, no upotreba pojma ostaje bez direktnih posljedica.

Drugi se put izraz upotrebljuje kao pridjev, kod Rudolfa Panvica, koji u svom djelu govori o postmodernom čovjeku, pri čemu parafrazira Nietzschea i zapravo izražava patologiju moderne, te domišljato obnavlja Nietzscheovog "nadčovjeka", tražeći prevladavanje dekadencije nihilizma.

Treći put je izraz korišten sasvim drugačije, kod Federica de Onisa, povjesničara književnosti, gdje postmoderna predstavlja kratki period u području književnosti, kratku međufazu koja slijedi modernizam, ali i prethodi pojačanom modernizmu.

Pojavljivanje izraza četvrti put vezujemo za 1947. godinu i jednotoman Somervelov sažetak prvih šest dijelova enciklopedijskog djela Arnolda Toynbeeja *A study of History*, gdje pojam označava suvremenu fazu zapadnoeuropske kulture, te postmodernu obilježava prelazak politike s nacionalne misli na globalnu interakciju.

Paradigmatično formiranje pojma uslijedilo je u sjevernoameričkoj književnoj raspravi, 1959., kod Irvinga Howea i time započinje tok rasprave koji vodi do suvremene rasprave o postmoderni. Ovako shvaćena, postmoderna predstavlja pad poslije isijavajuće zapjenjenosti moderne, no ne u pesimističnom, negativnom smislu, već u shvaćanju kako je prirodno da poslije faze moderne slijedi faza u kojoj postmoderna ima manje šansi za profiliranje.

Krajnja, osnovna formula postmoderne, kako za književnost, tako i za ostala područja, dosegnuta je člankom Leslieja Fiedlera, 1969., *Cross the border- Close the gap*, gdje je objašnjeno kako se postmodernizam javlja ondje gdje se prakticira načelni pluralizam jezika

[20]Isto, str. 8-10.

modela i postupaka, i to ne samo usporedno već i interferencijalno. Postmoderna time od prvotno negativnog pojma, napreduje do pozitivnog koji za sadržaj ima odlučni pluralizam.[21]

Ono što se nadalje nadaje, kada smo razvidjeli pitanje genealogije izraza i njegovo paradigmatično formiranje, jest upozoriti na javljanje pojma "posthistoire", koji ima izrazitu važnost za našu raspravu, a pojavljuje se ne samo kod Welscha, već i u promišljanjima ostalih filozofa, čija ćemo razmatranja spomenuti kasnije.

3.3. "Posthistoire"

Postavku povijesti kao "posthistoire" ili "posthistorije" prije svega je razvio, pedesetih godina, sociolog Arnold Gehlen, a prema Welschu postmoderna s njom nema ništa zajedničko. Ovako shvaćena "posthistorija" tvrdi da ne treba očekivati nikakve inovacije, mogućnosti su iscrpljene i industrijska su društva poprimila reprodukcijsku formu u kojoj novi impulsi, novi pojmovi i vrijednosti nisu potrebni, te i kada bi se pojavili povijest se na njih ne bi osvrnula. Jedino što se razvija i što će se razvijati jest socio - ekonomski aparat zbrinjavanja stalno rastuće mase stanovništva.

Welsch kao svojevrsni apologet postmoderne smatra potonju optimističnom i šarolikom, epohom koja proklamira nove mogućnosti, za razliku od posthistorije koja je – post/ nakon cijele povijesti, gorka, pasivna i cinična.[22]

Uzmemo li u obzir ovakvo shvaćanje povijesti, jasno je da osim sivila i pasivnosti nema budućnosti kako za sam razvoj i povijesnost čovjeka, tako i za povijesnu znanost, budući da inovacija i razvoja uopće neće biti, a ono što preostaje jest eventualno pisanje i tumačenje socio - ekonomskog aparata i zbrinjavanja rastuće mase stanovništva.

Pojam "posthistoire" otvara pitanje "endizma", pitanje kraja povijesti koje se savršeno uklapa u postmodernu i zajedničko je svim postmodernim misliocima. No, prije nego li se upustimo u raspravu o pitanju kraja i razmotrimo stavove postmodernih autora, nužno je spomenuti svojevrsne apologete moderne, koji smatraju da je postmoderna nov način na koji se treba ostvariti prethodno razdoblje, ili naprosto negiraju postmodernu tvrdeći da moderna još nije završena.

Nadalje, mada smo naveli koje se promjene u postmoderni odvijaju i čega je ona zapravo – post, potrebno je kratko pojasniti što se podrazumijeva pod pojmom moderna, kako bi rasprava bila jasnija i kako ne bi ostala nedorečena.

[21]Isto, str. 10-11.
[22]Isto, str. 12-13.

3.4. Moderna – nedovršeni projekt?

Značajno mjesto u polemici moderna/postmoderna pripada njemačkom filozofu Jürgenu Habermasu i njegovom tekstu/ povijesnom govoru koji je održao prilikom dodjeljivanja mu Adornove nagrade, 1980., *Moderna kao nedovršeni projekt*, u kojemu se kritički osvrće na nove pojave u okviru filozofije i društvene teorije koje nagoviještaju neko novo doba, a trebale bi zamijeniti prethodno razdoblje, razdoblje moderne. Habermas se, naime, zalaže za povratak vrijednostima koje je ostvarila tradicija moderne, a one su pak sadržane u povijesnom naslijeđu što su nam ostavili reformacija, prosvjetiteljstvo i Francuska revolucija, tri prijelomna događaja za konstituiranje moderne građanske svijesti i afirmaciju principa subjektivnosti na kojemu će se graditi ljudska povijesnost. Smatrajući da je moderna krivo delegitimirana u raspravama sa stajališta postmodernosti, Habermas nastoji iznaći odrednice moderne i objasniti što je ono što obilježava spomenuti termin, a što je značajno i za našu raspravu budući da, kartezijanski rečeno, valja jasno i razgovijetno naznačiti o čemu govorimo.[23]

Pokušaj iznalaženja porijekla i datiranja moderne odnosno modernosti, polazi s najranijih ishodišnih točaka, tako da možemo govoriti već o 5. stoljeću, gdje dolazi do razlikovanja između sadašnjosti koja je službeno postala kršćanskom i poganske, rimske prošlosti, pri čemu pojam "moderno" bez obzira kakvog je sadržaja izražava svijest epohe povezane s prošlošću koja sebe samu doživljava kao prijelaz is starog u novo. Ovisno o autorima, pojam "moderno" možemo smjestiti i u 12. stoljeće i doba Karla Velikog, razdoblje renesanse, kao i razdoblje Francuske, kasnog 17. stoljeća. Ono što je značajno jest da se pojam pojavljivao kada se stvarala svijest o novom razdoblju kroz obnovljenu vezu s prošlošću, često s antikom kao modelom koji je trebalo obnoviti.

Francusko prosvjetiteljstvo mijenja ideju "modernog", pri čemu nestaje očaranost antičkim klasicima i rađa se vjera u neograničen napredak znanja, te napredak prema društvenom boljitku. Početkom 19. stoljeća rađa se još jedan oblik modernističke svijesti, a ocrtava se u idejama romantista koji se suprostavljaju antičkom svijetu i idealiziraju srednji vijek, no njihove se ideje nisu ustalile.

Krajnji produkt proizašao iz mišljenja 19. stoljeća jest radikalizacija svijesti o "moderni" koja se oslobodila svih povijesnih veza. Od tog razdoblja djela koja se smatraju modernim s vremenom će postati staromodna kroz novinu idućeg stila. Djelo će postati

[23]Marijan Krivak, *Filozofijsko tematiziranje postmoderne*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 2000, str. 43-44.

klasičnim ukoliko preživi usprkos vremenu i postat će klasičnim upravo zato jer je jednom bilo moderno, a ne autoritetom prethodne epohe.[24]

Sumarno, Habermasove polazišne točke, kako smo već napomenuli, a iz kojih on shvaća modernost koju treba sačuvati i kojoj se treba vratiti, jesu prosvjetiteljstvo, Francuska revolucija i reformacija. Razmotrimo li rečeno, u samom korijenu shvaćanja "modernog" i njegove nenavezanosti na ono prošlo, leži potencijalni razarajući impuls postmodernog diskontinuiteta koji traži određeno prevrednovanje i prevladavanje.

Ostavimo li po strani dublje ulaženje u Habermasova rješenja, potrebno je još samo navesti nekoliko ključnih točaka. Filozofijski gledano, moderna je utemeljena na tradiciji Zapadnog, subjektivno centriranog racionalizma, od Descartesa do Hegela, a upravo je ta subjektivna centriranost predmet kritike širokog raspona mislilaca. Uzmemo li za primjer onaj Lyotardov, o kome će riječ biti kasnije, nakon Auschwitza više nije moguće govoriti o opstojnosti globalne slike koja bi čovječanstvo vidjela pod vidom umnosti, napretka i emancipacije. Habermas, kao apologet, brani modernu kao nedovršeni projekt koji nije iscrpio svoje vlastite potencijale na putu emancipacije ljudskog subjekta kao subjekta vlastite povijesti i ukoliko napustimo "velike pripovijesti" više nećemo imati uporišta u razvijanju društvenih nadanja središnjih za liberalnu politiku.[25]

Naravno, Habermas nadalje nudi čitav niz argumenata i svoje rješenje u vidu komunikativne racionalnosti, no u daljnju priču nije potrebno ulaziti. Dovoljno je uočiti njegovo tumačenje pojma "moderno", shvaćanje moderne u odnosu spram postmoderne, koju on niti ne smatra Epohom, te naznačeni krah u ljudskoj povijesti, spomenut kod Lyotarda, koji će dati plodno tlo za razvijanje postmodernih teorija, kao i teorija o kraju povijesti. Ono što u nastavku slijedi jest kratak osvrt na već spomenutog Wolfganga Welscha i njegovo tumačenje odnosa moderna – postmoderna, kao i razdioba postmoderne, koja može biti vrlo značajna u shvaćanju razlike pluraliteta i potpourri kiča.

[24]Jürgen Habermas, *Moderna - nedovršen projekt*, Politička misao, Vol. 46 No.2., 2009, str. 97-98.
[25]M. Krivak, *Filozofijsko tematiziranje postmoderne*, str. 44-45.

3.5. *Naša postmoderna Moderna*

Wolfgang Welsch djelom *Naša postmoderna Moderna* razjašnjava modernu koja motive unutar pojma postmoderna razumijeva i kritički razlikuje od svih prethodnih verzija moderne. Svojim djelom on inzistira na povezivanju oba pojma, kao i na analiziranju i razjašnjavanju promjena koje su nastupile, te nastoji formulirati zadatak koji, prema njemu, još uvijek nije završen. Ono zbog čega nam je Welsch značajan predstavlja njegovo razlikovanje pluraliteta, kao ključnog pojma postmoderne i pluralizma kao površnog šarenila koji vodi ka suprotnosti pluraliteta, uniformiranju, ravnodušnosti i proizvoljnosti.

Welsch smatra da se postmoderni pluralitet ne može poistovjetiti s dopadljivim površnim šarenilom, koji vodi ka brisanju pluralizma, čime upućuje na razlikovanje postmodernih i pseudomodernih koncepcija. U svome djelu on iznosi razliku između difuznog i preciznog postmodernizma, gdje upravo difuzni postmodernizam kao mješavina svega i svačega preuzima primat i stvara odbojnost i nejasnoću u razumijevanju.

Ono što valja naglasiti jest da postmoderna napušta opsesivne snove o jedinstvu, te da postmoderni pluralitet upravo raskida stege jedinstva koje nisu ostvarive drugačije nego totalitarno. Postmoderna nastavlja modernu, ali napušta modernizam, točnije, ostavlja za sobom ideologiju nadilaženja, inovacije i prelaženja. Za Welscha, pluralitet je propagirala već sama moderna 20. stoljeća i to upravo njezine instance kao što su znanosti i umjetnost, te prema takvom stajalištu, moderna predstavlja supstantiv, a postmoderna način na koji danas valja ostvariti modernu - postmoderno.[26]

Dakako, ovdje priča ne staje i Welsch nudi svoje rješenje u okviru razvoja nove koncepcije uma, no složili se mi s navedenim ili ne, važno je uočiti razlikovanje u okviru pojma koje može razriješiti nedoumice koje se javljaju pri njegovom korištenju i pri kojima se prilikom upotrebe pojma prije svega misli na difuzni postmodernizam u njegovoj vulgarnoj osnovi.

Sjetimo li se Gross koja je postavila pitanje o postmoderni, koja s jedne strane predstavlja isticanje pluralizma i toleranciju prema različitim mišljenjima, te s druge strane nerješive proturječnosti i "kraj povijesti", Welschovo razlikovanje pojma moglo bi poslužiti opravdanju oba stava, ovisno koju "vrstu" postmodernizma uzmemo u obzir. Naravno, spomenuti autori nisu jedini apologeti potencijalno pozitivnog odnosa moderna – postmoderna, no svakako pripadaju među značajnije.

[26]W. Welsch, *Naša postmoderna Moderna*, str. 3-6.

Nadalje, valja nam se upoznati s "pravim" postmodernim teoretičarima, filozofijskim tematiziranjem postmoderne i lingvističkim obratom koji će, kako smo u prvom poglavlju naveli, donijeti novine izrazito značajne za pitanje povijesne znanosti.

4. FILOZOFIJSKO TEMATIZIRANJE "POSTMODERNE" I LINGVISTIČKI OBRAT

Općenito gledano, revolucija postmoderne izaziva uvjerenje o gubitku smisla, dotadašnjih postignuća i dovodi do shvaćanja o kraju zapadne civilizacije. Naveli smo kako se napušta ideologija prosvjetiteljstva i liberala 19. stoljeća kao i priča o znanstvenom napretku, a koja se temeljila na tzv. "velikim pripovijestima" filozofija povijesti o smislu svjetske povijesti. Kao osnovna obilježja naveli smo pojmove pluralizma i relativizma, a razlike i lomovi u okviru postmoderne perspektive smjenjuju kontinuitet i postaju primarni. Prema kritičarima, ukidaju se dotadašnje vrednote no ne bivaju zamijenjene drugima. Ukoliko želimo pojasniti rečeno svakako je nemoguće izbjeći najpoznatijeg teoretičara postmoderne, francuskog filozofa Jeana Françoisa Lyotarda, budući da postmoderna pokušaj filozofijskog utemeljenja dobiva upravo s potonjim.[27]

4.1. *Lyotard i Postmoderno stanje*

Pitanje postmoderne u promišljanjima J. F. Lyotarda prisutno je u njegovom prvom programatskom tekstu o *Postmodernom stanju* iz 1979., a dublju razradu dobiva u pismu Thomasu E. Darrollu, iz 1982. Objašnjavajući kako stvari stoje s modernom tehnologiziranom znanošću, Lyotard istovremeno pokušava iznaći filozofijsku legitimaciju postmodernog fenomena. Za njega, postmoderna je određena metahistorijski, ne nadovezuje se direktno na naslijeđe moderne, raskida s dotadašnjom logikom stalnog napretka, ali uzima u obzir kulturološko i civilizacijsko naslijeđe koje je moderna ostvarila. Postmoderna ne predstavlja još jednu epohu u linearnom nizu izmjenjivanja i prevladavanja prethodećih povijesnih razdoblja, već legitimnost ostvaruje na razini novog modusa iskazivanja misli, na svim područjima javnog života.

Za Lyotarda, ona nije nova epoha, već nastupa nakon sloma što su ga doživjeli postulati modernizma na političkom polju, prije svega misli se na krah prosvjetiteljstva i

[27]M. Krivak, *Filozofijsko tematiziranje postmoderne*, str. 17.

njegove ideje emancipacije čovječanstva, koja nije mogla opstati nakon povijesnih lomova humanizma, poput Auschwitza. Budući da je došlo do neuspjeha moderniteta kroz velike pripovijesti, Lyotard smatra da je nemoguće dovesti povijesne događaje u bilo kakav povijesni red, logičkom strogošću, što znači da ne postoji homogeni povijesni totalitet u koji bi se mogli uključiti svi povijesni događaji, svakako ne pod pojmom napretka, te sukladno rečenome postmoderna razara zablude o kontinuumu homogenog povijesnog napretka.[28] Prema Lyotardu, velike pripovijetke, *les grands récits,* mogu se podijeliti u 5. grupa:

- Kršćanska pripovijetka - Adamov grijeh oslobođen kroz snagu ljubavi
- Prosvjetiteljska pripovijetka – oslobođenje čovjeka putem spoznaje, emancipacija od neznanja i to putem prosvijećene spoznaje i političke jednakosti
- Marksistička pripovijetka – oslobođenje čovjeka od eksploatacije i otuđenja kroz podruštvljenje rada
- Kapitalistička pripovijetka – oslobođenje od siromaštva kroz tehnološki i industrijski razvoj
- Spekulativna pripovijetka – vezuje se uz nemogućnost filozofskog sustava, predstavlja ideju da možemo sve tipove znanja i razumijevanja integrirati unutar reda u jedan sustav[29]

Lyotard smatra da postmoderna razara navedene "velike pripovijetke", da nije došlo do napuštanja projekta moderne, kao što smatra Habermas, već da su se one same po sebi urušile nakon što su izgubile moć uvjeravanja, budući da se za svaku može iznijeti niz povijesnih činjenica i događaja koji stoje u proturječju s njihovim temeljnim principima. Upravo ti povijesni događaji, prema Lyotardu, govore o *défaillance*, apsolutnom neuspjehu moderne. Kod prve četiri pripovijetke govorimo o urušavanju uslijed konkretnih događaja, a kod spekulativne urušavanje nastupa poradi promjene u prirodi znanja pod utjecajem tehnologije. Sukladno rečenome, za Lyotarda ne postoji jedna već samo konkurentske istine, zbog čega bi se trebalo odreći oslonca na jedinstvo znanja i prihvatiti činjenicu da sigurnosti nema, već dolazi vrijeme "malih priča", što znači da bi se valjalo vratiti onom diskursu legitimacije što ga on naziva *paralogijama*.

[28]M. Krivak, *Filozofijsko tematiziranje postmoderne*, str. 17-19.
[29]Heinz Petzold, *The Discourse of the Postmodern and the Discourse of the Avant – Garde: A series of ten Lectures concerning the link between Social Philosophy and Aesthetics under the Conditions of Postmodernity*, Jan Van Eyck Akademie and Heinz Paetzold, Maastricht, 1994.

Po pitanju legitimiranja znanosti u postmodernom dobu Lyotard se prvenstveno dotiče ranije legitimacije znanja u pred - modernim i modernim vremenima ne bi li ih usporedio s postmodernim stanje. Naime, u svom tradicionalnom obličju znanje je imalo gotovo isključivo narativan karakter, te se legitimacija sastojala u prenošenju pripovijesti od strane autoriteta neke zajednice na ostale članove te zajednice. S pojavom moderne znanosti, legitimacija je izgubila svoje tradicionalne karakteristike, znanost se legitimirala s jedne strane spekulativnom obuhvaćenošću u okviru filozofije, te pozitivnom i egzaktnom provjerljivošću u okviru prirodnih znanosti, s druge strane. Međutim, razvoj kapitalističkog društva mijenja tradicionalan status znanja. Novi kriterij postaje performativnost, odnosno učinkovitost u okviru zadanog društvenog sistema, a znanje se prilagođava društvu u kojemu egzistira. Osvrnemo li se na ranije pitanje legitimacije znanja i određenog iskaza u okviru znanosti, jasno je da su iskazu da bi bio legitiman potrebni unutarnja konzistentnost i mogućnost empirijske provjere, te ne treba zaboraviti niti pitanje zakonodavca, onoga koji u određenom razdoblju odlučuje što je znanje i što s njime činiti.

Problem postmodernog doba jest njegov kriterij performativnosti i opasnost da sam multinacionalni kapital postane zakonodavac koji odlučuje o pitanju znanja i njegove upotrebe pri čemu će se izgubiti svaki humanizirajući potencijal suvremene tehnologije. Nužno je, također, spomenuti i postmodernu legitimaciju putem moći, koja se ostvaruje u procesu proizvodnje i dostupnosti informacija, pri čemu tehnologija sebi podređuje znanost u svrhu optimalizacije performansi sistema. No, kako smo već spomenuli, Lyotard riješenje vidi u "malim pričama" koje bi svoju primjenu imale upravo u znanosti.[30]

Primjenimo li rečeno na pitanje povijesne znanosti, jasno je da u postmodernom stanju konkurentskih istina i nesigurnosti, legitimiranja putem učinkovitosti, povijesna znanost gubi svoje mogućnosti, te vrlo lako može upasti u zamku prethodnih razdoblja vraćajući se na pisanje povijesti koja "odgovara" manipulatorima i postmodernom "zakonodavcu". U razdoblju u kojemu tehnologija sebi podređuje znanost, jasno je da je i sam opstanak povijesne znanosti upitan. Budući da postmoderna nagoviješta "kraj povijesti", teško da bi povijesna znanost imala štogod za reći, ograničena samo na nadolazeće događaje bez ikakve smislenosti i svrhovitosti, bez ikakve stvarne mogućnosti sagledavanja i opisivanja, budući da ne postoji istina, već samo istine. Istine "malih priča" koje se gubitkom oslonca na velike metapripovijesti svode na događaje, a ne na procese i strukture, čime se povijesnoj znanosti odriče mogućnost stvarnog i smislenog djelovanja.

[30]M. Krivak, *Filozofijsko tematiziranje postmoderne*, str. 19-32.

Za Lyotarda, vizija povijesti je mračna, predstoji nam "kraj povijesti" i kraj svijeta, u kojemu računala preuzimaju vlast od ljudi, što se prema njemu još može spriječiti ukoliko bi sveukupna javnost imala slobodan pristup računalima i bankama podataka, pri čemu bi paradigmu proizvodnje zamijenila paradigma komunikativnosti, što bi u konačnici dovelo do demokratizacije informatičke tehnologije.[31]

Prihvatimo li rečeno jasno je da povijesna znanost u novonastalim okolnostima postaje, ako ne bespotrebna, onda beznačajna. Ovakvo gledište će postati još izraženijim u okviru strukturalne lingvistike, a dekonstrukcija će ići na potpuno diskreditiranje povijesne znanosti, o čemu ćemo reći nešto više pozivajući se na učenja najpoznatijih predstavnika kako strukturalizma tako i poststrukturalizma.

4.2. ''Lingvistički obrat''

Zahvaljujući strukturalnoj lingvistici Švicarca Ferdinandea de Saussurea postmodernistička učenja prenijela su se kako na shvaćanja francuskih lingvista i filozofa, tako i na američka sveučilišta. Kao osnovni problem iz kojega će se razviti polemika među pristašama filozofije jezika javio se odnos između misli i jezika. Je li jezik medij priopćavanja smisla ljudske djelatnosti ili upravo suprotno, jezik uvjetuje misli?

Raniji uvriježeni stav shvaćao je jezik kao medij sporazumijevanja za posredovanje smislenog znanja koje se može povijesno spoznati i prikazati, no de Saussureovim učenjem jezik se shvaća kao zatvoreni autonomni sustav utemeljen na odnosu označitelja i označenog koji se treba istražiti u danom trenutku (sinkronički), a ne u svom povijesnom razvoju (dijakronički), pri čemu jezik uvjetuje misli, a ne obratno. Spomenute postavke imaju središnje mjesto u nastanku strukturalizma gdje jezik postaje središte, sustav čija se pravila ne mogu kontrolirati i koji ne uzima u obzir povijesno kretanje.

Budući da strukture određuju čovjeka, točnije jezik kao jedina postojeća zbilja, posljedično proizlazi da i tekst kao zatvoren sustav nema veze s vanjskim svijetom. Historiografski tekst izjednačava se s fiktivnim, literarnim tekstom, a sam tekst postaje neovisan od autora i ljudske aktivnosti u stvaranju smislenosti života. Ovakva koncepcija ne priznaje znanstvene kriterije za prikaz prošlosti zbog čega se istovjetnim uzima odnos literarnog i historiografskog teksta prema zbilji, a dotadašnje se granice brišu. Profesionalni povjesničari stoga, nesvjesno ili svjesno, postaju manipulatori koji precjenjuju svoj rad shvaćajući ga znanstvenim.

[31]Stuart Sim, *Derrida i kraj povijesti*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2001, str. 25-27.

Slijedeći važan korak u razvoju strukturalizma učinio je antropolog Claude Lévi – Strauss čije se ime nerazdvojno vezuje uz ono što nazivamo strukturalnom antropologijom. Inspiraciju za djelovanje pronašao je učenju Ferdinandea de Saussurea, kao i N. Trubetzkoya i R. Jakobsona, te je već u počecima svog djelovanja formulirao jasna pravila strukturalizma. Za Lévi – Straussa se jedino lingvistika može mjeriti s prirodnim znanostima i otkrivati elemente sustava koji se u vremenskim i prostornim posebnostima ponavljaju i koji se kombiniraju na različite načine.[32] Odbacio je davanje smisla određenom tekstu putem pripovijedanja, kao i historiografiju kao kronološku reprezentaciju događaja. Smatrao je da ne postoje kriteriji za sređivanje obavijesti o povijesnim događajima, te da se povijesna spoznaja ne razlikuje od mitske. Za Lévi - Straussa, kronološki i pripovijedni prikaz predstavljaju obmanu, koja ni u kom slučaju nije znanstvena. Lingvistika bi, dakle, bila strukturalni obrazac kojim bi se moglo postići sustavno znanje.

Nadalje, lingvistički pokušaj brisanja znanstvenog značaja povijesne znanosti pripada lingvistu Ronaldu Barthesu koji je pokušao historiografiju vratiti na položaj retorike. Naime, za njega je povijesna znanost obilježena poetskom imaginacijom i razmetanjem objektivnošću koja nije moguća. Barthes se poziva na primjere iz klasične predznanstvene historiografije, a izuzima odnos jezika i povijesnog istraživanja, te time unaprijed isključuje problem istraživanja. Za njega su povjesničareve činjenice samo označitelji, zbog čega se historiografija ne razlikuje od literarnih diskursa. Prema njemu narativna struktura, a time ujedno i fiktivna, ne može biti dokaz povijesne zbilje, pa time ni istinitog i objektivnog prikaza.

Ključni postmodernistički argumenti pak pripadaju dvama francuskim filozofima Michelu Foucaultu i Jacquesu Derridi, koji će dati nova tumačenja i otvoriti prostor poststrukturalističkim promišljanjima.[33]

[32]Jana Hodžić, *Divlja misao: znanost o konkretnom ili univerzalna logika duha*, Filozofska istraživanja, Vol.28 No.4, 2009, str. 931-932.
[33]M. Gross, *Suvremena historiografija - Korijeni, postignuća, traganja*, str. 322-325.

4.3. Michel Foucault

Nadahnut Nietzscheom i Heideggerom, Foucault čovjeka smatra proizvodom svoje ideologije, zatvorenim unutar jezika i nesposobnim za shvaćanje zbilje. Interpretacije bi stoga bile samo iluzije koje maskiraju ono bitno - "volju za moći", budući da je istina proizvedena od strane onih koji moć posjeduju i koja time nije i ne može biti u skladu s prirodom i društvom. Teško pristupačan i nejasnan, Foucault ipak otvara značajna pitanja vezana za odnose moći i znanja, nestanak čovjeka iz povijesti, te interpretaciju diskontinuiteta i diskursa.[34]

Inspiriran Gastonom Bachelardom, koji je uočio da se razvoj znanosti ne odvija kontinuirano već je obilježen krizama i radikalnim lomovima koji za posljedicu imaju preokret sustava znanja, Foucault je za svoje ideje našao uporište. Njegovim radom iz 1966. godine započeo je poststrukturalizam koji je oblikovao plodno tlo za postmoderno mišljenje. Prvotna ideja o različitim područjima znanja neke epohe koja se pojavljuju samo kao površno različita dok su zapravo samo manifestacije jedne te iste episteme - nesvjesnog "arheološkog" obrasca znanja, ideja karakteristična za strukturalističko stajalište, kasnije je prevladana idejom o nepremostivoj heterogenosti. Poststrukturalizam tako predstavlja ideju neukidive razlike i odvaja se od strukturalizma koji sve razlike pokušava prevladati jedinstvom.[35]

Primijenjeno na pitanje povijesti, jasno je da Foucault negira njezin procesualni značaj. Prema njemu, znanja u jednom razdoblju nemaju veze s onima koja povijesno slijede već se radi o lomu bez kontinuiteta. Ne istražuju se povijesne promjene nego rekonstruiraju međusobno odijeljeni diskursi kako bi se pokazali unutarnji odnosi moći u određenom razdoblju. Za Foucaulta nema vanjskih kriterija istine ili povijesnog razvoja već se svaki sustav znanja ocjenjuje samo na temelju njegovih vlastitih odrednica. Volja za moći stvara nepredvidive lomove, a zahvaljujući odnosu moći i znanja stvara se skup dominantnih predodžbi, a ne povijesno kretanje. Zbilja je samo kreacija jezika, a kultura je obuhvaćena spoznajama koje se javljaju u određenom razdoblju, sa zajedničkim temama ili idejama u području ljudske proizvodnje znanja, da bi te iste spoznaje vremenom nestale, a nastale nove koje nemaju veze s prethodnima. Mišljenje, prema tome, ne proizlazi iz usklađenosti s elementima prirode već iz koncepta u okviru danog diskursa. Jezik stvara znanje i postaje odrednica čovjeka, a traženje istine o prirodi i društvu postaje samo iluzija.[36]

---

[34]M. Gross, *Suvremena historiografija - Korijeni, postignuća, traganja*, str. 326.
[35]Pavle Milenković, *Škola Anala: ogledi o sociološkoj istoriografiji*, Stylos, Novi Sad, 2004, str. 51-58.
[36]M. Gross, *Suvremena historiografija - Korijeni, postignuća, traganja*, str. 326-328.

Zahvaljujući moći koja je ne samo represivna već i kreativna budući da stvara istinu kojoj je zatim potrebno opravdanje i stvaranje svojevrsne ideologije ne bi li obranila svoje "ustoličenje", povijesna znanost gubi svoju vrijednost, moć i opravdanje kako u modernom, hegelovskom smislu razvoja i napredovanja društva, koje za Foucaulta ne postoji budući da postoje samo lomovi i povijesni diskontinuitet, tako i u postmoderni koja ju upravo svojom izlomljenošću i pozivanjem na moć, negira. Obzirom da manjina uz pomoć nekog diskursa nameće svoju istinu i priču, legitimno je postaviti pitanje je li moguće utvrditi nešto što bi se nazvalo povijesnom istinom? Dakako, Michel Foucault nije jedini koji je ponudio svoja rješenja, glavni suvremeni oblik poststrukturalizma iznio je Jacques Derrida koji je, kako ćemo i razvidjeti, potpuno negirao dotadašnju profesionalnu povijesnu znanost.

4.4. Jacques Derrida

Jacques Derrida, filozof koji se nikada nije smatrao postmodernim kao ni poststrukturalistom, tvorac je ideja koje se smatraju glavnim suvremenim oblikom poststrukturalizma. Prema njemu, misaoni prostor koji bi postmoderna željela ostvariti može se doseći samo pluralitetom i to u smislu načelnog pluraliteta, a ne površnog mnoštva. Za razumijevanje rečenoga ključan je njegov pojam *differance*/ razlika, koji upućuje na ideju da smisao nikada nije prisutan već odgođen i rasut.[37]

Derrida, odbacuje misao o povijesti koja ima trajan smisao, te ističe kako valja preokrenuti metafizičku povijest smisla, te shvatiti da se zapravo nasuprot metafizičkom stanju mirovanja događa vrenje različitih sastavnica pri čemu je moguće iščitavati smisao, istine i značenja kao promjenjive kategorije u stalnom nastajanju i nestajanju. Za Derridu stvarnost je tekst, neprekinuti lanac igre razlika i tragova razlika, stoga je kako bi se pokazala relativna priroda svake istine, nužno uspoređivanjem i zamjenjivanjem uključiti sve interpretacijske mogućnosti. Nema prostora izvan jezika u kojemu bi značenje moglo postojati, nema "unutarnje istine", već postoji beskonačan niz mogućih značenja. Smisao postoji samo zahvaljujući kretanju razlike i razlika je ono načelo koje obilježava jezik, ona je osnovno događanje koje prethodi svakom mnoštvu.[38]

Suprotno strukturalističkom uvjerenju o mogućnosti sustavna znanja, Derrida iznosi shvaćanje o nemogućnosti znanosti o književnosti, u smislu onoga napisanog, iz čega

[37]S. Sim, *Derrida i kraj povijesti*, str. 29-30.
[38]Vjekoslava Jurdana, *Književnost, povijest i prostor u zrcalu kraja 20. stoljeća*, Časopis za suvremenu povijest, Vol.41 No.1, 2009, str. 30-31.

proizlazi da se ne može razlikovati ono izmišljeno, s jedne, i ono stvarno, s druge strane. Kritika tvrdi da "dekonstrukcija" predstavlja razaranje koje dopušta samo proizvoljne asocijacije, te jedino što preostaje jest pomno čitanje u svrhu shvaćanja proturječnosti koje sadrži svaki tekst. Proizlazi, dakle, da za Derridu postoji samo nepreglednost označitelja s promjenjivim značenjem, jer ne postoji kriterij za određivanje zbilje. Ukoliko uzmemo u obzir da su sva čitanja zapravo pogrešna i da bez kriterija ne možemo utvrditi koje je "pravo", jer ga zapravo nema, moramo se složiti s Gross kako profesionalna povijesna znanost gubi svoj legitimitet.[39]

Nadalje, osim navedenog, Derrida se osnovnih pitanja postmoderne prihvaća i u tematiziranju apokalipse, kraja, ranije navedenog endizma, kao čestog pitanja postmodernih autora. Valja napomenuti kako je Derrida izrazito skeptičan kad je riječ o govoru o kraju, te postavlja pitanje čemu toliko inzistiranje na eshatologiji, kraju boga, čovjeka, povijesti, svijeta itd.? Za Derridu, zahvaljujući vrlo plodotvornom tlu za endistička nagađanja, na kraju 20. stoljeća razvio se "apokaliptički prizvuk u filozofiji".

Zahvaljujući svojoj ideji dekonstrukcije suprostavlja se priči o "kraju povijesti", koja za njega krši većinu načela dekonstrukcije. Stav proizlazi iz njegova protivljenja "metafizici prisutnosti", koja smatra da oni koji se služe jezikom mogu značenje shvatiti u potpunosti, te navedeno značenje "prisutno" u umu prenijeti drugima u njegovu čistom obliku. "Metafizika pristunosti" predstavlja podvrgavanje logocentrizmu, što Derrida svakako dekonstrukcijom želi razotkriti. Oslanjajući se na "metafiziku prisutnosti" pitanje "kraja povijesti" se shvaća kao neproblematska ideja, čiji smisao može biti jasno shvaćen, kao ideja koja može odrediti granice procesa i obuhvatiti ga u cijelosti, ideja koja pretpostavlja da su sve druge interpretacije pogrešne. Derrida vidi kraj određene koncepcije povijesti, ali ne i povijesti same, čega ćemo se posebno dotaći u tematiziranju odnosa Derrida – Fukuyama.

Primjenimo li ovakav stav na postmoderni govor o kraju jasno je da pravi kraj ne postoji, već samo mali krajevi. Poput Lyotarda i Derrida smatra da postmoderna ne označava novu epohu već samo prijelaz ka određenom duhovnom stavu koji je na poseban način otvoren za pluralitet. Derrida promišlja alternative i misli ih na drugačiji način, on shvaća različitost, a ne nužno novinu. Postmoderna prema tome ne znači kraj i nadvladavanje, već samo drugačiji stav, način pisanja i mišljenja.[40]

Derrida može biti poticajan ukoliko prihvatimo da ne postoji kraj povijesti u smislu apokaliptičkog svršetka, kao ni kraj mogućnosti pojavljivanja novih koncepcija, no teško se

[39]M. Gross, *Suvremena historiografija - Korijeni, postignuća, traganja*, str. 329.
[40]S. Sim, *Derrida i kraj povijesti*, str. 33-35.

složiti sa zbiljom koja postoji samo unutar jezika, koji ju kreira, s beskonačnim interpretacijskim mogućnostima, te se time pomiriti se s poraženoću subjekta. Nadaje nam se zaključak da povijesna znanost u ovakvim okolnostima može opstojati, ali bez ikakve unutarnje svrhe, smisla i poticaja. Ostaje joj samo beskonačna mogućnost interpretacija u okviru potencijalno postojećih novih koncepcija.

4.5. ''Lingvistički obrat'' u Sjedinjenim Američkim Državama

Kao što smo ranije već napomenuli, "lingvistički obrat" predstavlja izraziti zaokret u ljudskom shvaćanju, točnije rađanje mišljenja da ljudska spoznaja ne izvire iz zbilje već je jezik taj koji uvjetuje svaku spoznaju. Zahvaljujući navedenoj ideji razvile su se brojne polemike koje s jedne strane novonastalu spoznaju smatraju "oslobađajućom", a s druge ovakvo obilježje jezika smatraju "tiranskim" za svaku postojeću zbilju. Intelektualna povijest Sjedinjenih Američkih Država prihvatila je mišljenje strukturalne lingvistike po kojemu jezik nije izraz zbilje, već je zbilja konstruirana jezikom. Prema rečenome, ljudska je svijest podvrgnuta jeziku i iz njega proizlazi svako moguće značenje. Ovakvu intelektualnu povijest ne zanima što je autor teksta htio reći, obzirom da je jezik središte kulture, a čovjek tek objekt koji ne može kontrolirati pravila i kodove jezika. Daljnjim razvojem shvaćanja, poststrukturalizam briše povezanost označitelja i označenoga, te zbilja postaje nedokučiva, budući da nema vanjskih činjenica koje bi prethodile jeziku.

Nakon Drugog svjetskog rata u literarnoj teoriji prevladava "nova kritika" koja se u svom bavljenju književnošću okrenula isključivo unutrašnjoj analizi tekstova na temelju odnosa riječi, da bi kasnije poststrukturalizam doveo do negiranje objektivne strukturalne znanosti o književnosti, što će na kraju jedino iskristalizirati stav da nijedan tekst ne posjeduje stabilno značenje. Sedamdesetih godina pojavila se struja pobijanja društvene historije, te se preporučivao povratak antropologiji i pripovjednoj reprezentaciji, te interes za svakodnevicu ljudi na mikrorazini, što kulturu stavlja u središte i uzdiže ju na pijedestal kao najvažniji predmet istraživanja. Nadalje, javlja se problem historiografije i književnosti, koji će dovesti do rušenja granica i odustajanja od istraživanja povijesne zbilje.[41]

Dakako, navedeno ne prestavlja jedine probleme kako znanosti općenito, tako i one povijesne, već se među autorima intelektualne i kulturne historije javlja problem "tekstualnosti" i "pomnog čitanja", što pogađa uvjerenje da se događaji i ideje trebaju objašnjavati u svom povijesnom "kontekstu". Treba li se usmjeriti na "pomno čitanje" tekstova

[41]M. Gross, *Suvremena historiografija - Korijeni, postignuća, traganja*, str. 330.

ili pažnju usmjeriti na kontekst? Jasno je da obje strane imaju svojih negativnosti, shvaćanje jezika kao zatvorenog sustava i proučavanje teksta bez "konteksta" vodi u nihilizam, dok s druge strane shvaćanje konteksta kao neproblematičnog, upravo suprotno, vodi u probleme. Možemo se složiti s Gross kada kaže kako je potrebno veliku pažnju posvetiti jezičnim problemima, ali isto tako ne treba dopustiti negiranje razlike između teksta i konteksta, što u sumnju dovodi kritiku izvora, bez čega se povijesna znanost pretvara u fikciju i ideologiju.

Osim spomenutih smjerova koji se bave karakterističnim problemima, kao jedan od najvažnijih nadaje se pitanje uloge pripovijedanja i retorike u profesionalnoj povijesnoj znanosti. Od 18. stoljeća počinje poznanstvenje napuštanjem povijesti kao grane književnosti, da bi se u drugoj polovici 19. stoljeća uvriježilo mišljenje kako je pripovijedanje oblik prikazivanja povijesnih činjenica istraženih na temelju kritike izvora. Pripovijedanje je postalo posljedica ispravne znanstvene metode, a ne talenta, pri čemu se prikaz smatrao "istinitim" prikazom, naravno, na temelju kritike izvora. Usponom društvene povijesti dolazi do okretanja pojmovnom jeziku i racionalizaciji, pa tradicionalni oblici pripovijedanja gube svoje mjesto. U struji oko *Anala za ekonomsku i socijalnu historiju*, njemačkoj "povijesnoj društvenoj znanosti", Velikoj Britaniji, te Sjedinjenim Američkim Državama postojala su slična strujanja koja su narativnu, političku povijest držala neznanstvenom i željela je nadići poradi znanstvenosti povijesnog istraživanja. Rasprave o pripovijedanju stalno su bile i ostale aktualne, te valja napomenuti da se i u okviru socijalne povijesti pripovijedanje nije izgubilo, osim u okviru kliometrije. Nadalje, semiološki usmjereni literarni teoretičari historiografiji su dali isključivo retorički karakter, zbog čega dolazi do negiranja znanstvene povijesti i same povijesti. Dolazi do uzdizanja veze između historigrafskog i fiktivnog književnog teksta na apstraktnu razinu, te do vraćanja povijesne znanosti na granu retorike, te u konačnici do krajnjeg relativizma.[42]

Problem narativnosti povijesne znanosti postaje poznat preko analitičke filozofije, prije svega preko neopozitivista Carla Hempela, a zatim preko Arthura Dantoa koji je formulirao njegovu metodu, interpretaciju historiografije kao naracije. Danto smatra da se diskontinuirani povijesni slijed može putem pripovijedanja prezentirati kao povezanost događaja i to upravo pripovijedanjem koji dovode u svezu događaje i cjelinu. Kao što vidimo postala je jasna povezanost pripovijedanja i historiografije, no teoretska se uporišta oko toga problema razlikuju. Sada pripovijedanje postaje oblik povijesnoga i prestaje se smatrati samo retoričkim sredstvom prezentacije, već se shvaća i kao objašnjenje tijeka događaja.

[42]Isto, str. 331-333.

Na temelju literarne teorije oblikovana su i mišljenja Haydena Whitea i Dominicka La Capre, povjesničarâ koji intelektualnoj povijesti otvaraju nove vidike. White je oblikovao svoje mišljenje na temelju Northropa Fryea i Michela Foucaulta, dok La Capra to duguje Jacquessu Derridi i ruskom kritičaru Mihailu Bahtinu, kao što vidimo, obojica inspirirani poststrukturalistima. Slažu se u osnovnom stavu da narativne strukture oblikuju povijesnu znanost i razumijevanje zbilje što pak implicira da historiografija ovisi o literarnoj teoriji, a ne o kritici izvora. Naime, prema njima, povijesna znanost bi se trebala baviti tumačenjem tekstova, te bi se cilj jezične rekonstrukcije prošlosti sveo na smislenu pripovijest izraslu iz, kako Gross citira Whitea, "poetičkog čina". Obzirom da je jezik ovdje temelj svih društvenih fenomena, s pravom se postavlja pitanje ima li još uopće znanstvenih kriterija za prikaz prošlosti? [43]

White se prvenstveno bavi odnosom povijesnog pripovijedanja i prošle stvarnosti, te problemom istine u povijesnom prikazivanju. Postavlja pitanje je li prošlost priča i na primjeru holokausta objašnjava presudnost načina pripovijedanja u prikazivanju prošlosti. U konačnici zaključuje kako prošlost nije priča, dok povijest to jest, čime kida vezu povijesnog zanata i njegova predmeta. Priče su lingvističke tvorbe i pripadaju redu diskursa, te je stoga odnos između prošle stvarnosti i povijesnog pripovijedanja naivan ili pogrešno shvaćen.[44] White ne odriče da su se događaji prikazani povijesnom znanošću doista zbili, no smatra da se njihovo opisivanje zasniva na mašti i filozofiji povijesti. Prema tome, književnost i historiografija možda imaju različite predmete i polazišta, no prezentacija im je vrlo slična. Književno i umjetničko znanje, za Whitea imaju, za razumijevanje zbilje, jednaku vrijednost kao i znanost, u ovom slučaju povijesna znanost. Whiteova "Metahistorija" predstavlja obrazac za "lingvistički obrat" u intelektualnoj povijesti, ukratko rečeno, djelo donosi stav kako prvobitne poetske i lingvističke odluke autora određuju povijesni sadržaj i filozofiju povijesti u njihovim djelima. Kasnije on svoj stav ublažava i preoblikuje, no ne odustaje od estetskog temelja historiografije.

Dakako, povjesničari smatraju kako nema razloga za takve pretpostavke i kako u su - odnosu s izvorima nastaje oblik jezične prezentacije, što znači istovremeno sa spoznajnim usmjerenjima u procesu istraživanja. Najozbiljnija kritika odnosi se na spoznaju u okviru povijesne znanosti, koju White smatra istovijetnom onoj u fikciji. Zahvaljujući ovakvom stavu mogli bismo ga svrstati u apsolutne relativiste koji ne vide mogućnost "znanstvene"

[43]Isto, str. 334-335.
[44]Hayden White, *Historijska pripovijednost i problem istine u historijskom prikazivanju*, Časopis za suvremenu povijest, Vol.36 No.2, Zagreb, 2004, str. 621-624.

spoznaje o prošlosti. Iako u polemikama s kritikom White ne odriče mogućnost spoznaje, odriče ju na način njezina vlastitog postupka, što nas opet dovodi do negiranja postupka profesionalne povijesne znanosti, a time i nje same.[45]

La Capra se pak s deridijanskog gledišta suprostavlja kako dotadašnjoj intelektualnoj historiji, tako i Whiteovim tezama. Zalaže se za specifičan oblik intelektualne povijesti, retoričku koncepciju koja u sebi obuhvaća dijaloško shvaćanje diskursa i istine. On povijest vidi kao dijalošku razmjenu povjesničara s prošlošću, pri čemu nadahnut Freudom uvodi psihoanalitički pojam "prijenosa". Naime, navedeni je pojam La Capra prilagodio povijesnom kontekstu i definirao kao premještanje predmeta proučavanja u diskurs o njemu. Ovakvim shvaćanjem, La Capra ukida priču o prošlosti koja sama sebe pripovijeda.[46] Poststrukturalistički, La Capra ističe proturječnost u tekstovima i smatra kako je upravo to razlog nemogućnosti cjelovitog pripovjednog prikaza o povijesnoj zbilji. Prema njemu, literarnim bi izvorima trebalo pristupiti dekonstruktivističkim čitanjem, te ošto osuđuje povjesničare koji u kontekstu vide okvir za davanje smisla o zbilji. Kontekst predstavlja množinu tekstova i ne može se odijeliti od teksta, a predtekstualna prošla zbilja za njega ne postoji. Ono što se preporuča jest nadahnjivanje suvremenim romanom i žanrovima potonjeg, radi pisanja povjesničara na način spisatelja.

Kako smo razvidjeli, do sada iznijeti postmoderni pristup nam predlaže besmislenost svijeta, povijesti i povijesne znanosti u okviru koje bi pripovijedali o svim mogućim interpretacijama određene povijesne pojave, a čitatelji bi se odlučili, izabrali, ukoliko je to uopće moguće, konstrukciju svog smisla bez određenog kriterija.

No, rasprava ovdje ne prestaje te valja iznijeti i teorije koje bi mogle ići u prilog povijesnoj znanosti. Jedna od takvih je i teorija francuskog filozofa Paula Riceoura. Naime, on smatra kako povijesni događaji imaju narativnu strukturu i kako se i povjesničarevo pripovijedanje o njima može prihvatiti kao objašnjenje. On ne negira važnost poetskog čina u historiografiji, no briše granicu između povijesne znanosti i fikcije. Povjesničar bi se trebao baviti povijesnim činiteljima, ali i identificirati društvene snage.

Nadalje, Jacquess Le Goff shvaćanje duguje tradiciji Anala i njezinim uvjerenjima o znanstvenosti historije. Le Goff je uvjeren kako je povijesno kretanje u vremenu moguće, te se trudi prikazati kako mijene svakog znanja u vremenu ne predstavljaju i nemogućnost povijesnog znanja kao zbiljskog i istinitog. Objektivnost povijesne spoznaje mogla bi se

[45]M. Gross, *Suvremena historiografija - Korijeni, postignuća, traganja*, str. 335-338.
[46]Zrinka Božić-Blanuša, *Intelektualna povijest kao dijalog: LaCapra i psihoanaliza*, Filozofska istraživanja, Vol. 31 No. 2, Zagreb, 2011, str. 394-396.

osigurati u postupnom sabirućem razvoju znanstvenih koncepcija i metoda, te u stalnom promišljanju povijesnog istraživanja. Iako pobornik dijaloga s ostalim društvenim znanostima, Le Goff ne smatra kako je povijesna znanost utopljena u okviru drugih disciplina. Za njega, delikatna pitanja povijesne znanosti proizlaze iz stalnog samoispitivanja, što svakako možemo smatrati pozitivnim i nadasve poticajnim.

Potrebno je još spomenuti tri američke povjesničarke Joyce Appleby, Lynn Hunt i Margaret Jacob koje se protive svođenju povijesnog znanja na tekstove, a koji ne bi imali veze sa stvarnom prošlošću. Iako neke elemente postmodernističke kritike smatraju opravdanima, smatraju kako je zadaća povjesničara da spozna povijesnu istinu. Obzirom da povijesna znanost želi spoznati što se dogodilo u prošlosti, u tome leži i njezina snaga i razlikovanje od fikcije. Inzistiraju na "objektivnom" odnosu između povjesničara i njegova predmeta istraživanja, te smatraju čovjeka sposobnom jedinkom koja može razlikovati odgovarajuće od pogrešnih prikaze prošle zbilje. Također, inzistiraju na znanstvenim metodama, pojmovima i konceptima, koji su nužni za organizaciju zbilje, a koje smo spomenuli još u prvom poglavlju, kada smo se bavili osnovnim pitanjima i problemima povijesne znanosti. Poput Gross, i ove tri autorice smatraju kako pisanje novih i drugačijih prikaza povijesnih pojava ne predstavljaju nemogućnost bilo kakva znanja o povijesti, već smatraju da je potrebno da svaka generacija prevrednuje povijesno znanje na sebi smislen način.

Zaključno se možemo složiti s Christopherom Lloydom koji smatra kako je povijesna znanost u stanju konfuzije u ruhu pluralizma, kako metodološki, tako i teoretski. On predlaže da se (i kako) poboljšaju osnovni koncepti i oblici objašnjavanja. Protivnik je kako tradicionalnog načina pisanja povijesti, gdje nema mjesta teoriji, tako i iracionalog "razumijevanja". Lloyod formulira prijedloge za metodologiju povijesti, što bi možda moglo predstavljati izlaz iz nastale pomutnje.[47]

Jasno je, dakle, da je lingvistički obrat donio mnogo novih argumenata za negiranje važnosti i smislenosti povijesne spoznaje, te njezino degradiranje i stavljanje na položaj fikcije. Također, je jasno i da su kritike i napadi došli ne samo iz smjera postmodernih strukturalističkih i poststrukturalističkih filozofa, već i iz smjera same struke, koja je (možda) s težnjom preispitivanja svojih pozicija i sama zapala u krajnji relativizam. No, jasno je i da postoje apologeti povijesne znanosti koji u njoj još uvijek vide mogućnost preoblikovanja i potencijal za daljnje djelovanje.

[47]M. Gross, *Suvremena historiografija - Korijeni, postignuća, traganja*, str. 335-342.

Jezični problem svakako nije jedini koji se nameće kada govorimo o povijesnoj znanosti u postmodernom razdoblju, pa će u nastavku biti riječi o problemu "kraja" kojega smo se već dotakli, a spominje se ne samo kod Lyotarda i Derride, koji iznosi kritiku takvih shvaćanja, već i kod cijelog niza postmodernih autora koji će proglasiti kako kraj subjekta, utopije, ideologije i društvenog, tako i kraj povijesti.

5. ENDIZAM

Kako smo ranije spomenuli, pitanje kraja savršeno se uklapa u okvir postmodernog pokreta, obzirom da dolazi do nepovjerenja prema tradiciji i autoritetu, točnije prema svim velikim meta - pripovijestima, s čime smo se već upoznali tematizirajući učenje J. F. Lyotarda i iznoseći kritiku koju je pitanju kraja uputio Jacques Derrida.

No, prije negoli se upoznamo s učenjem Jeana Baudrillarda, tematiziranjem neizbježnog Francisa Fukuyame i njegovog posljednjeg čovjeka, kao i kritikom Stuarta Sima koji će upravo suprostaviti Francisa Fukuyamu i Jacquessa Derridu, valja spomenuti i zanimljivo tumačenje Davea Robinsona[48]. Naime, Robinson upravo Nietzschea vidi "praocem" postmodernizma od koga su svi kasniji autori crpili inspiraciju i ideje, što bi nas u konačnici dovelo do nešto drugačijih shvaćanja začetaka postmoderne, a moglo bi rasvijetliti korijene pesimističnih postmodernih shvaćanja, koja se, prihvatimo li Nietzscheovo tumačenje, doista poklapaju sa stanjem stvari.

[48]Dejv Robinson, *Niče i postmodernizam*, Esotheria, Beograd, 2002.

5.1. Friedrich Nietzsche i postmoderna

Vrlo je proročki Friedrich Nietzsche najavio što će se dogoditi u jednom kasnijem razdoblju, koje sada, obzirom da se i dogodilo/događa možemo nazvati post - modernim. Naime, rano je shvatio što za Zapadnu Europu znači biti "moderan" i kako će dvotisućljetno vjerovanje u kršćanske vrijednosti u konačnici dovesti do gubljenja svake svrhe i smisla. Za njega sve ključne "metafizičke" vrijednosti Zapada zapravo nemaju osnovicu, s čime se treba suočiti i ostvariti "novog čovjeka" koji bi istinski razumio novonastalo stanje stvari.

Obzirom da su sve kršćanske vrijednosti izgubile svoj kredibilitet, a i sve vjere koje bi htjele zamijeniti kršćanstvo, posebice znanost i vjera u napredak, donose jednaku propast, kada mase sagledaju i shvate prazninu novih vrijednosti nastupit će pesimizam – nihilizam, što će dovesti do kraja civilizacije, obzirom da neće više biti vjere ni u što. Upravo ovaj moment Nietzscheove filozofije jasno podsjeća na stalno isticanje kraja i pesimizam koji se javlja u okviru današnjeg društva i kulture, a koji je možda mogao biti shvaćen i nešto ranije.

Iako bi i Nietzschea mogli nepravedno diskreditirati pozivajući se na njegov život i utjecaje njegove obitelji, bolesti i Schoppenhauera, čiji je melankolični prizvuk preuzeo, proglašavajući ga mentalnim bolesnikom i prorokom "bolesti", vrlo je očito kako je detektirao sve velike probleme današnjice i navijestio nova strujanja koja se bave upravo tematiziranjem kraja.

Naime, upravo se Nietzsche uhvatio u koštac s pitanjem znanosti i njezina vječno potenciranog napretka, kao i pitanjem prosvjetiteljstva i njegove nemoći, te nemoći svih velikih filozofija i sustava utemeljenih na razumu. Posebno se obrušio na vjeru u napredak, razum, istinu, "znanstvene zakone", kao i autonomni kartezijanski subjekt, čime je otvorio mogućnost za razvijanje postmoderne misli. Prema Nietzscheu, za apsurdnost stanja kriva je vjera u postojanje besmrtne duše i apsolutne istine, koja kreće još od Sokrata, a kroz Platonovo učenje iznosi razliku materijalnog svijeta i svijeta ideja, "višeg" svijeta. Upravo taj raskorak, koji će odgovarati kako teologiji, tako i znanosti sa svojim vječnim istinama, dovesti će na koncu do propasti nakon što se navedena shvaćanja uruše.[49]

Složili se mi s Nietzscheovom filozofijom ili ne, očit je njegov utjecaj na djelovanje postmodernih mislioca, koji su preuzimali njegove ideje i utkali ih u svoju "priču". Pa, tako, osim na Lyotarda i njegovo formuliranje kraja "velikih priča", Nietzsche je utjecao na Derridu svojim shvaćanjem jezika kao "metaforičnog" i nikada doslovnog. Utjecao je na Foucaulta svojom "voljom za moć" koja je kod njega prerasla u "mreže moći" koje konstituiraju i

[49]Isto, str. 5-13.

nadziru ljudske subjekte, te na Rortyja prema kojemu um ne može odražavati objektivnu zbilju koja je izvan njega.[50]

Uzmemo li u obzir Nietscheov rani skepticizam, a ne kasniji dogmatički opus, jasno je da ga možemo uzeti kao inspiraciju za postmodernističke pisce. Dakako, Nietzsche je često kontradiktoran i njegova filozofija ima manjkavosti kao i ona brojnih drugih filozofa, no zasigurno možemo tvrditi kako je dao poticaj i navijestio aktualnu situaciju postmodernog društva, a time i otvorio pitanje kraja svijeta i povijesti, koje će naknadno razraditi drugi autori, među njima i spomenuti Jean Baudrillard i Francis Fukuyama, s čijim ćemo se učenjima u nastavku pozabaviti.

5.2. Jean Baudrillard i stanje "nakon orgije"

Postmoderno stanje stvari Jean Baudrillard karakterizira kao stanje "nakon orgije". Moderna je sa sobom donijela težnju za oslobođenjem u svim domenama, estetskoj, političkoj seksualnoj, donijela je težnju za oslobođenjem prava čovjeka, pa postmoderno stanje predstavlja stanje "triježnjenja" nakon "velikih priča". Za Baudrillarda, postmoderno stanje jest stanje realizirane utopije i kao takvo treba biti prihvaćeno, kao da nikada nije niti bilo velikih projekata. Obzirom da nema mogućnosti da se utopije zbiljski realiziraju, jedina je mogućnost hiperrealizacije u neodređenoj simulaciji. U postmoderni ideja napretka nestaje, ali se tehnologijski progres nastavlja.[51]

U svom radu *Inteligencija zla ili pakt lucidnosti*, Baudrillard promišlja nepredvidive posljedice koje donosi središnja uloga medija i tehnologije u zapadnim društvima. Kao primjer autor uzima Canettijevu točku, točku čijim prolaskom čovječanstvo kolektivno napušta povijest, a time i stvarnost, budući da joj je načelo mrtvo. Za Baudrillarda, zapadno društvo je društvo beskrajnog samo - umnažanja, gdje objektivna stvarnost ustupa mjesto onoj "integralnoj". Svijet sada postaje metastazirani poredak slika, a naša prirodna okolina zamijenjena je tehničkim univerzumom. "Virtualna stvarnost" postaje središnje mjesto u našem svakodnevnom iskustvu, te joj se s toga poredak društva mora prilagoditi. Ekran predstavlja metaforu integralne stvarnosti, gubitak dimenzije dubine, mogućnosti odmaka, čime se ukida mogućnost reprezentacije, te se približavamo jednom ostvarenom svijetu u kojima su stvari sebi identične, svijetu hiperobjektivnosti i simulacije.

[50]Isto, str. 41-54.
[51]M. Krivak, *Filozofijsko tematiziranje postmoderne*, str. 103-104.

Međutim, Baudrillard ipak vidi mogućnost nadilaženja virtualnog i smatra da ono nije posljednja riječ povijesti. Mogućnost za ono nepredvidivo Baudrillard nalazi u činjenici da Virtualno ne vlada pravilima igre u kojoj nastaje. To je ono što on naziva Inteligencija zla, činjenice da nema dovršenog stanja ili ravnoteže. Mada Baudrillard izriče presudu stvarnosti i otvara pitanje kraja povijesti, on ipak smatra da je moguć određeni povratak, u Nietzscheovskom smislu, određeno pokretanje slučajnosti koje bi otvorilo nove mogućnosti.[52]

Za Baudrillarda viđenje povijesti kao dijalektičkih progresivnih oblika zamijenjeno je medijskim spektaklima planiranim za masovne primatelje. Temeljni problem predstavlja gubitak simboličkog. U doba kada počinje vladati hiperprodukcija slike, kada dolazi do ubrzanja života, stječe se dojam o gubitku zbiljske "referencijalne sfere" povijesti. Odatle se izvode dvije hipoteze. Prema prvoj, povijest kao pripovijest nije moguća jer ona počiva na mogućem slijedu smisla. No, ako je zbilja fragmentirana i svaki događaj biva posredovan opticajem slika, povijest se kao ubrzani opticaj slika udaljuje od svoje vlastite referencijalnosti. Prema drugoj, povijest se očituje kao usporeni proces, izravno povezan s fizikom, jer materija kasni za onim što se nama nadaje kao prolaznost vremena.

Prema Baudrillardu povijest ne uspijeva pronaći svoju brzinu oslobođenja, budući da je zalijepljena za masu fenomena koji joj usporavaju putanju i vrijeme, toliko da nam izmiču percepcije budućnosti. Politički događaji nemaju dostatnu energiju kojom bi nas očarali, za nas oni (p)ostaju nijemi i prema njima ostajemo ravnodušni. Povijest, dakle, završava ne zbog nedostatka aktera, događaja ili nasilja, već zbog ravnodušnosti, usporavanja i zaprepašćenja. Naime, povijest postaje sve ubrzanija, ali je istovremeno njena masa toliko usporava da se njezin kraj pojavljuje kao iluzija kraja. Za njega je smisao povijesti trom i spor i uvijek iznenađujuć kada se povijest vraća i reciklira. Naime, kraja povijesti nema jer se "ostaci" mogu beskrajno reciklirati i vraćati. Povijest za Baudrillarda postaje reciklirajući poredak, sve povijesno prevladano pripravno je da se ponovo vrati.[53]

Ono što nam Baudrillardova filozofije daje jest svijet simulacije, iluziju o kraju i vječnu mogućnost vraćanja zahvaljujući mogućnosti "povijesnog recikliranja", što na koncu povijesnoj znanosti, kao i povijesti samoj odriče mogućnost djelovanja. Čemu sagledati bezvrijedne događaje prema kojima smo ravnodušni i pisati o onome što je ionako hiperrealitet? Može li se uopće sagledati svijet koji to više nije zahvaljujući prelasku u svoju sliku i postajući svoja slika?

---

[52]Gordan Maslov, *Jean Baudrillard – Inteligencija zla ili pakt lucidnosti*, Revija za sociologiju, Vol.38 No.3, 2007, str. 153-154.

[53]Rade Kalanj, »Postmodernistički vidokrug Jeana Baudrillarda«, u: Jean Baudrillard, *Simulacija i zbilja*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2001, str. XXII-XXIII.

O istoj problematici drugačije shvaćanje nudi Francis Fukuyama, autor kojega će Jacques Derrida nazvati "evanđelistom kraja povijesti", a s čijim se tvrdnjama valja pobliže upoznati.

5.3. *Kraj povijesti i posljednji čovjek*

Francis Fukuyama, profesor političke ekonomije, 1992. godine objavio je senzacionalističko djelo *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, koje je uznemirilo "duhove" i dovelo do polemika vezanih uz navedeno postmoderno pitanje. Naime, Fukuyama je zaključio kako je slomom komunizma došlo do kraja određene koncepcije povijesti, te da liberalnom demokracijom dolazimo do završne točke ideološke evolucije čovječanstva. Globalni slom komunističkog kraja povijesti, Fukuyami je glavni dokaz za tezu kako je kraj povijesti već nastupio i to u obliku pobjede liberalne parlamentarne demokracije i tržišnog mehanizma. Već u samom "nadvladavanju" jedne koncepcije i uspostavi one druge, bolje ili u ovom slučaju najbolje, jasno je kako je Fukuyama bio inspiriran Hegelovom filozofijom, koja svojom dijalektikom razvoja povijesti, na koncu dolazi do vrhunca, što je vidljivo i kod Fukuyame. Međutim, vrlo je kontroverzno što se Fukuyama kao desni hegelijanac koji slavi pobjedu nad komunizmom u pisanju prvenstveno oslanja na Alexandrea Kojèvea i njegovu hegelovsko - marksističku filozofiju povijesti. Upravo zahvaljujući Kojèveu uvjeren je u eshatologijski kraj koji on pak, za razliku od Marxa, vidi upravo u svjetskoj pobjedi liberalizma.

Prema Fukuyami postoje dva uzroka pobjede liberalne demokracije. S jedne strane to je napredak znanosti i tehnologije koji povećava nacionalno bogatsvo, a uspješnije se provodi u tržišnoj ekonomiji, te s druge strane, uzrok je dokidanje nejednakosti ljudi u okviru političkog sustava liberalne demokracije, koji omogućuje priznanje ljudskih prava svih individua.[54]

Valja napomenuti da za Fukuyamu kraj povijesti ne predstavlja prekid važnih događanja, već nepostojanje napretka u razvoju temeljnih principa i institucija, obzirom da je pitanje razvoja i napredovanja u svijesti o slobodi riješeno u konačnom i racionalnom obliku društva i države. Analogno Hegelovom "prvom čovjeku" koji ima potrebu da bude priznat i potreban, te ide ukorak s početkom povijesti, "posljednji čovjek" predstavlja onoga koji je proizveo kraj povijesti svojim djelovanjem. Fukuyamin "posljednji čovjek" je bezvoljan i ne prepoznaje svoju kreativnost, zahvaljujući svojoj samodovoljnosti on postaje nesposoban da

[54]Mislav Kukoč, *Globalne promjene i nove paradigme svjetskog razvoja*, Društvena istraživanja, Vol.4 No.1,1995, str. 7-8.

se uzdigne iznad ostalih. Sukladno rečenom, u nadolazećoj epohi osjećat će se nostalgija i žaljenje za vremenom u kojemu je povijest postojala.[55]

Fukuyama razmatra i pitanje postojanja Univerzalne (opće) povijesti koja bi trebala služiti kao korisno intelektualno oruđe. Naime, on smatra kako se problem povijesti ne može riješiti unutar svog područja, te kako sami povijesni događaji ne pokazuju konačan smisao, zbog čega bi se trebalo usmjeriti ka prirodnim znanostima. Univerzalna bi povijest, prema njemu, trebala uzimati u obzir iskustvo svih ljudi i epoha, te povući sebi ono što je potrebno iz gomile građe koju "obična" povijest nudi.[56]

Citiram: »Kant je izjavio da povijest ima kraj, to jest, konačnu svrhu koja je implicirana (prisutna) u čovjekovim mogućnostima i koja čini cijelu povijest inteligibilnom. (razumljivom, shvatljivom). Ova svrha, kraj, je ostvarenje ljudske slobode, jer je "društvo u kome je sloboda pod izvanjskim zakonima povezana u najvećem stupnju sa silom, tj. sa civilnim ustavom, najviši problem koji je Priroda dodijelila na rješavanje ljudskoj rasi". Postizanje takvog civilnog ustava i njegovo širenje po cijelom svijetu, mogao bi biti kriterij po kome ćemo mjeriti napredak u povijesti. To bi isto bilo i standard prema kojem bi onda poduzeli izvanredni napor apstrakcije koji se od nas traži pri odvajanju bitnog u toj evoluciji iz mase činjenica o događajima koji predstavljaju sirovinu povijesti. Pitanje na koje opća povijest mora odgovoriti, kada uzme u obzir sva društva i sva vremena, glasi: postoji li razlog da očekujemo opći ljudski napredak u pravcu republikanskog društvenog poretka, tj. onoga što danas podrazumijevamo pod liberalnom demokracijom.«[57]

Dakako, postoje brojni osporavatelji Fukuyamina djela između ostalog zahvaljujući sukobima i ratovima u okviru postkomunizma, te se teza o kraju povijesti time dovodi u pitanje. Uzmemo li u obzir i sam kraj Fukuyamina djela u kojemu završava bez zaključka i ostavlja na povijesti da razriješi koji je najbolji mogući ustroj, ukoliko ga uopće ima, možemo zaključiti kako liberalno - demokratska društva koja uzdiže i hvali na kraju proglašava ispraznima i vrlo postmoderno ostavlja pitanje otvorenim, te jednako tako postmoderno i kaotično opovrgava dotad rečeno, čime se ono napisano ranije, teško može ozbiljno uzeti u obzir.[58]

Jedan od kritičara Fukuyame je i profesor Engleskih studija, Stuart Sim, koji je u svom djelu *Derrida i kraj povijesti* suprostavio dva kontroverzna autora, Jacquesa Derridu i

[55]Isto, str. 9.
[56]Francis Fukuyama, *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994, str. 116-121.
[57]Isto, str. 120-121.
[58]M. Kukoč, *Globalne promjene i nove paradigme svjetskog razvoja*, str. 9-10.

Francisa Fukuyamu, čime je rasvijetlio njihove teorije, ali i opovrgnuo kraj povijesti, barem na način kako ga Fukuyama vidi, o čemu će nadalje biti riječi.

5.4. *Derrida i kraj povijesti*

Nakana Stuarta Sima u studiji *Derrida i kraj povijesti* jest suprostaviti Francisa Fukuyamu i Jacquesa Derridu ne bi li pokazao da je Fukuyama preuranjeno proglasio kraj povijesti i svih onih koncepcija koje nisu uspjele nadmašiti ideal liberalne demokracije prema kome se povijest čovječanstva, gotovo kao usudom, kretala. Sim smatra da valja naglasiti koliko su takve tvrdnje opasne jer ne pokazuju liberalnu demokraciju kao ideologiju, već smjeraju na uvjerenje kako živimo u najboljem od svih mogućih svjetova i da svi koji misle suprotno predstavljaju neprijatelje čovječanstva i napretka. Osnovno pitanje današnjice koje postavlja Jacques Derrida jest kako je moguće zakasniti na kraj povijesti i upravo navedeno predstavlja pitanje, ali ujedno i odgovor, koji Sim nastoji rasvijetliti.

Jacques Derrida svojim djelom *Sablasti Marxa* oživljava Marxov duh ne bi li Fukuyami zadao protuudarac. Zadatak koji je postavljen u navedenom djelu jest pokazati kako su Fukuyamine tvrdnje više od ideološke obmane i kako predstavljaju gušenje opozicije od strane sile koja je stekla premoć. Pitanje endizma, koje smo već višestruko naveli, navodi Derridu da postavi pitanje radi li se zapravo samo o kraju određene koncepcije povijesti, a njegov cjelokupni pristup utemeljen je na već poznatoj metodi dekonstrukcije.

Prema Fukuyaminim napisima došlo je do završetka ideološke evolucije čovječanstva. Njegova poruka je istovremeno pobjednička i optimistička, pobjednička jer je najavila smrt komunizma, a optimistička jer je slavila kraj Hladnog rata i svih negativnih osjećaja koji su bili dijelom svjetske populacije. Iz ovakvih tvrdnji proizlazi kako je dosadašnjim ideologijama došao kraj, a zahvaljujući upravo liberalnoj demokraciji koja ne predstavlja ideologiju već idealno stanje stvari. Kraj povijesti ovdje nije shvaćen u doslovnom smislu, već kraj povijesti kao razvojnog procesa. Određena koncepcija povijesti je završena, a cilj je ubrzati "kraj povijesti", koja ionako neizbježno završava pobjedom liberalne demokracije.[59]

S pitanjem dekonstrukcije i "metafizike prisutnosti" već smo se susreli, pa je dovoljno navesti kako za Derridu povijest nema početka ni kraja, a sablast komunizma nas vraća natrag u prošlost kako bismo shvatili da je, kako navodi Sim, povijest "tkanina koja nema šavova". Marx nije ovdje da najavi kraj povijesti već da otvori rasprave koje vode u budućnost. Pomoću Marxa i ostalih sablasti treba se oduprijeti kraju povijesti i svima onima koji žele

[59]S.Sim, *Derrida i kraj povijesti*, str. 7-23.

manipulirati navedenim pojmom u svoju korist. Za Derridu, određena koncepcija povijesti jest završila no nije završila povijest sama, a niti mogućnost pojavljivanja drugih koncepcija. Obzirom da govorimo o stalnom "rasplitanju tkanine" i beskrajnom procesu interpretacije, ne postoje nagli prekidi i proglašavanje određene koncepcije "mrtvom". Ne samo da je moguće zakasniti na kraj povijesti, već je nemoguće i ne zakasniti na njen početak, obzirom da se kraj uvijek odgađa u jednom smjeru, a gdje god i kad god se počne iz drugog smjera, početak uvijek prethodi. Međutim, poviješću ili značenjem je nemoguće upravljati, niti ih u potpunosti protumačiti, te će, prema Derridi, totalitet svakog opsežnog fenomena uvijek djelomično izmicati.

Osim navedenoga, Derrida ukazuje na nedostatke liberalne demokracije poput bijede i masovne nezaposlenosti, spletkarenja ratne industrije i manipuliranja zapadnih supersila, te poziva na stvaranje "Nove Internacionale" kako bi se nastavila borba protiv nepravde. Marxov duh treba održavati na životu, kako bi se bilo skeptično glede političke vlasti i ne bi li se time oduprlo "životu bez alternative" na koji nas, ovako shvaćeni, "kraj povijesti" prisiljava.

Utvare nikada ne umiru već se iznova vraćaju, sablasti su stalne u ljudskim životima bez obzira na trenutnu situaciju i odgađaju mogućnost bilo kakvog kraja povijesti. Derrida se vraća ideji "stare tkanine" koja se u nedogled raspliće i teži za interpretiranjem, preispitivanjem teorija i analiziranjem kulturnih i društvenih kretanja, što je uloga koja se ne može i ne smije odbiti, a s čime se u potpunosti vrijedi složiti.[60]

Razmotrimo li sada drugu stranu medalje, onu koja ne govori o nemogućnosti potpunog tumačenja povijesti ili značenja, možemo uočiti kako Derrida svojom idejom o novim koncepcijama i nemogućnosti kraja ipak može biti, barem djelomično, poticajan povijesnoj znanosti. Nešto više ćemo reći u zaključnom razmatranju, no svakako valja sagledati potencijal koji Derrida nudi, a koji u kaotičnoj postmodernosti predstavlja korist kako povijesti tako i povijesnoj znanosti.

Nadalje, nakon što su iznijete i posljednje teorije, potrebno je sagledati mogućnosti povijesne znanosti i što naposlijetku, u okviru postmoderne, struka ima za reći.

[60]Isto, str. 29-56.

6. MOGUĆNOST POVIJESNE ZNANOSTI U RAZDOBLJU POSTMODERNE?

Ima li povijesna znanost mogućnost djelovanja u postmodernom svijetu, pitanje je koje se nameće nakon što smo razvidjeli kritike koje su upućene kako povijesti samoj i njezinoj (ne)mogućnosti "pojavljivanja", tako i povijesnoj znanosti koja postaje besmislenom i bespotrebnom u razdoblju kada su sve "priče" ionako završile. Nalazi li povijest svoje opravdanje samo ukoliko je uokvirena meta - pripovijestima i ukoliko jest meta - pripovijest ili možemo govoriti o povijesti i bavljenju povijesnom znanošću i nakon sloma velikih centara i "čvrstih osnova"?

U odgovoru na navedena pitanja, razmotrit ćemo Jenkinsove argumente kojima se iznosi temeljni stav kako je potrebno prihvatiti posljedice postmodernizma, ali se s njima nositi na pozitivan način, što bi osiguralo mogućnost bavljenja poviješću u postmodernom svijetu. Što to zapravo znači za Jenkinsa i jesu li to jedine mogućnosti povijesne znanosti, razmotrit ćemo u nastavku teksta.

Kako smo ranije utvrdili, postmoderna predstavlja zahtjevno područje bez čvrstih osnova i centara, često toliko konfuzno da se kod nekih autora niti ne priznaje postojanje postmodernog stanja, uglavnom poradi nemogućnosti definiranja onoga čemu navedeni autori "pripadaju".

Zahvaljujući Lyotardovom tematiziranju sloma velikih meta – pripovijesti što svakako ima podlogu u povijesnim događanjima, postalo je jasno kako svijet gubi svoje značenje s čime se, naravno, vrlo teško nositi. Nakon što je nastupila smrt boga, nastupila je i smrt svjetovnog surogata što je dovelo do nepovjerenja i do nemogućnosti snalaženja u novonastalim okolnostima. Čovjek je izgubio svoje mjesto i uporište, a ljudska priroda koja se često iskazuje kao animalna, a ne samo kao razumna, u okviru brojnih povijesnih događanja pokazala je svoje diktatorsko lice što će na koncu slomiti preostale teorije utemeljene na vjeri u liberalni napredak, harmoniju i razumnost čovjeka.[61]

U ovakvim okolnostima kapitalizam je trebao pronaći svoje vrijednosno uporište, kojeg zapravo nema niti ga je bilo, pa je kao jedina mogućnost ostalo veličanje tržišnih sila. Jasno je da je takva spona s novcem moguća samo po cijenu naglašenog relativizma i pragmatizma, što dovodi čovjeka u položaj objekta i njegova vrijednost postaje vrijednost vanjskih odnosa i razmjene.

[61]Keith Jenkins, *Promišljanje historije*, Srednja Europa, Zagreb, 2008, str. 25-26.

"Postističko" doba postaje doba u kojemu se stari centri jedva održavaju ili urušavaju, a liberalni tržišni kapitalizam potpuno uklanja intrinzične vrijednosti iz svoje kulture. Upravo u takvim okvirima javlja se i postmodernizam, pokret koji u svojoj osnovi nije jedinstven, a preispituje sve moguće ideologije i učenja dolazeći do zaključka kako ne postoje nikakvi temelji i kako su svi idoli zapravo isprazni i bez pokrića. Dakako, ovakav stav nužno dovodi do još izraženijeg skepticizma i na koncu nihilizma koji postaje osnovna postavka aktualnog doba.

Za Jenkinsa je upravo pritisak postmodernog svijeta proizveo mnoštvo historijskih žanrova, koji su sami pripomogli relativizirati historiju[62]. Zahvaljujući prošlosti koja se može neograničeno ponovno opisivati, rađa se mogućnost stvaranja naoko uvjerljivih historijâ koje su nastale kao posljedica podupiranja vlastitih metodoloških postavki. Kao posljedica odsutnih centara, postmoderno je stanje proizvelo mnogobrojne historije koje se mogu susresti posvuda u konzumerističkoj kulturi, mnoštvo žanrova koji se mogu (zlo)upotrebljavati na različite načine. Žanrovi se međusobno preklapaju, oslanjaju jedni na druge, definiraju onime što nisu i mogu promatrati na različite načine, koji u konačnici ne izražavaju nikakvu bit. Dolazi do povemašnje proizvoljnosti čitanja i prihvaćanja interpretacija koje su u vezi s dominantnom diskurzivnom praksom, čime se ističe veza između moći i znanja.

Rješenje navedenom problemu, Jenkins vidi u propitivanju shvaćanja povjesničarskih istina, pisanju povjesničara s ideoloških pozicija, ukazivanju na promjenjivu činjeničnost činjenica, naglašavanju historije kao pisanog diskursa podložnog dekonstrukciji, te inzistiranju na shvaćanju prošlosti kao one koja postoji u sadašnjem diskursu koji je stabilizira.

Nadalje, on smatra kako i dalje postoje povjesničari koji misle da mogu pisati "pravu" historiju i slobodu alternativnih čitanja vide subverzivnim. Dominantne diskurzivne prakse se nastoje oporaviti i inkorporirati neželjene historije u glavnu struju ili s druge strane kapitaliziraju fenomen postmoderne besprošlostnosti i preokreću je u svoju korist.[63]

Za Jenkinsa postoji prostor između ovakvih shvaćanja koji bi omogućio željeni ishod tako da najveći mogući broj ljudi proizvodi svoje historije i time ima stvaran utjecaj. Ovdje se potencira shvaćanje o povijesnoj znanosti kao o diskurzivnoj praksi koja bi pomogla u

[62]Jenkins koristi termin historija u smislu diskursa o prošlosti, koji bi se po njemu mogao zamijeniti terminom Povijest kao oznakom za sveukupnost veza – prošlost kao objekt povjesničareve pažnje i historiografija kao način na koji se povjesničari posvećuju. Obzirom da najčešće koristi termin historija, radi boljeg razumijevanja i izbjegavanja zabuna i nelogičnosti, koju bi eventualna zamjena mogla proizvesti, pojam je ovdje preuzet, mada su ranije korišteni termini - povijest/povijesna znanost/historiografija

[63]Isto, str. 26-28.

sadašnjosti preispitati prošlost i time ju reorganizirati sukladno potrebama, čime se povijesna znanost se više ne shvaća kao disciplina kojoj je cilj stvarno znanje o prošlosti.

Jenkins se u konačnici zalaže za refleksivnu metodologiju i radikalnu historizaciju historije, što predstavlja odabir pozicije kad je riječ o pisanju historijskih radova. Točnije, za njega ne postoji "nepozicionirani centar" ili mjesto, što znači da je sva historija teorijska, a sve teorije pozicioniraju. S druge strane, postavlja pitanje sadržaja prikladnog za bavljenje poviješću, a to je prije svega serija historija koje bi pomogle razumijeti svijet u kojemu živimo. Obzirom da je sadašnjost postmoderna trebalo bi analizirati navedeni fenomen. Današnje doba potrebuje analizu modernog svijeta pomoću metodološki osviještene perspektive postmodernizma, što bi nam pomoglo locirati što je i kome služi historija, te dalo kontekst koji će omogućiti odgovore na to pitanje. Jenkins stoga tvrdi da u postmodernom svijetu sadržaj i kontekst historije treba biti serija metodološki refleksivnih studija o stvaranju historija same postmodernosti.[64]

Svojom raspravom, Jenkins nas dovodi do pluraliteta, vremena u kojemu imamo bezbroj povijesnih žanrova, do epohe iza smrti velikih meta - naracija, do povijesne znanosti kao igre bezbrojnih označitelja. Povijesna znanost postaje diskurzivna praksa u funkciji reorganizacije prošlosti sukladno potrebama, sa svrhom boljeg razumijevanja postmodernog svijeta u kojemu živimo. Dakako, određene mogućnosti su "ostavljene" povijesnoj znanosti, ali ona prestaje biti stvarno znanje o prošlosti, pa barem i ono parcijalno.

U nedostatku boljih argumenata i ova bi "siromašna" zadaća povijesne znanosti mogla predstavljati određenu mogućnost i opravdanost u postmoderno doba, no valjalo bi ostaviti prostora povijesti koja ne bi bila u funkciji navedene "priče".

Zahvaljujući "pritiscima" postmodernog stanja, nedorečenosti i kaotičnosti ove vrlo šarolike Epohe teško se oduprijeti dojmu kako je i struka izgubila relativno čvrsto tlo nakon gubitka velikih centara i "čvrstih osnova".

Analogno tome valja se zapitati: nakon "kraja", što uopće može preostati?

[64]Isto, str. 28-30.

7. ZAKLJUČAK

Kraj povijesti nije nastupio, niti će nastupiti, a povijesna znanost posjeduje potencijal za buduće djelovanje kako u postmodernom razdoblju tako i u budućim Epohama. Osnovni zaključak se prividno može činiti u suprotnosti s problemima i pitanjima koja su razmotrena ovim radom, no valja rasvijetliti što je pod navedenim mišljeno.

Naime, nakon što smo se u prvom poglavlju upoznali s problemima s kojima se kroz genezu svog razvitka suočavala povijesna znanost, a pri tome mislim na odnos znanosti i povijesti, pitanje povijesne metode i predmeta povijesnog istraživanja, kao i pitanja objektivnosti i pristranosti, mogli smo naslutiti kako će "slabe" točke povijesne znanosti biti posebno potencirane u postmodernom razdoblju. Povijesna se znanost uvijek suočavala s osporavanjima zahvaljujući svom bavljenju prošlom stvarnošću i čovjekom u okviru prošle stvarnosti, te načinima na koje je potonja to činila pa je u razdoblju rušenja svih dotadašnjih filozofija postalo jasno kako će se i priča o povijesti i povijesnoj znanosti, urušiti.

"Relativizam" i "napredak" postaju ključne kategorije s kojima će se upravo neodređena i kaotična Epoha, pokret ili razdoblje obračunati u doba svoje "prevlasti". Zahvaljujući diktatorskoj strani čovjekove naravi i događajima koji su iz nje proizašli postalo je jasno kako povijest ne možemo gledati pod vidom napretka i boljitka, te kako urušavanjem velikih meta – naracija sve postaje relativno, podložno skepsi i na koncu utopljeno u nihilizam.

Dakako, preispitivanje koje se zahvaljujući zloj slutnji koja vodi u Ništa često shvaćalo lošim i ukidajućim, mogli bismo shvatiti kao poticaj i novu mogućnost za povijesnu znanost. Takvo je preispitivanje poduzela upravo lingvistika svojim "obratom" koji je donio pomak u dotadašnjem shvaćanju stvarnosti i svijeta. Jezik postaje onaj koji uvjetuje misli, neovisan sustav čija se pravila ne mogu kontrolirati i koji ne uzima u obzir povijesno kretanje. Obzirom da jezik postaje jedina postojeća zbilja iz toga proizlazi kako tekst kao zatvoren sustav nema veze s vanjskim svijetom, a historiografski tekst biva izjednačen s fiktivnim, literarnim tekstom. Znanstvenih kriterija za prikaz prošlosti nema, odnos literarnog i historiografskog teksta prema zbilji je istovjetan, a dotadašnje se granice ukidaju.

U takvom se okruženju javljaju apologeti moderne koji smatraju da njeni potencijali nisu do kraja ostvareni ili žele napuštanje modernizma, ali ostvarenje moderne na postmoderan način. Ostavimo li to po strani, prevladavajuća misao nakon kraja "velikih priča" jest ona endistička, misao o kraju subjekta, društvenog, svijeta, boga i povijesti, ukratko, misao o sveopćem kraju. Najmračnije koncepcije donose Jean François Lyotard i Jean

Baudrillard, dok Francis Fukuyama "kraj povijesti" iznosi kao evanđelist s velikom dozom optimizma, budući da kraj donosi pobjedu liberalne demokracije kao najbolje od svih koncepcija, prema kojoj se, hegelijanski shvaćeno, povijest i kretala. Naravno, koncepcije kraja donose i nemogućnost povijesnoj znanosti koja kao da treba izdahnuti zajedno sa zadnjim izdisajima moderne, jer što bi uopće ostalo za reći nakon "kraja"?

S druge strane, svojevrsnu apologiju povijesnoj znanosti donose učenja Paula Riceoura, Jacquesa Le Goffa, Joyce Appleby, Lynn Hunt, Margaret Jacob i Christophera Lloyda, koji su nastojali pokazati kako povijesna znanosti nije izgubila svoju vrijednost i kako i u aktualnom razdoblju može spoznati povijesnu istinu i prevrednovati već postojeće povijesno znanje na smislen način. Keith Jenkins, pak, vidi potencijal povijesne znanosti, ali na način pisanja serija metodološki refleksivnih studija o stvaranju historija same postmodernosti.

Sklona sam zaključiti kako usprkos razaranju koje donosi dekonstrukcija i shvaćanju stvarnosti kao teksta, te nužnosti uključivanja svih interpretacijskih mogućnosti, upravo tvorac spomenute ideje, Jacques Derrida, može ponuditi mogućnosti povijesnoj znanosti. Njegovo shvaćanje "kraja povijesti" kao kraja određene koncepcije koja će uvijek biti praćena prijašnjim sablastima, ali i zamijenjena nekom drugom koncepcijom, čini mi se vrlo poticajnom. Na kraj povijesti treba i neophodno je "zakasniti", a postmoderno će stanje našim "kašnjenjem" biti zamijenjeno drugom epohom.

U ovakvim okolnostima postoji mogućnost da povijesna znanost progovori i bude borac protiv stanja koje se želi prikazati kao ono "bez alternative". Rješenje za povijesnu znanost treba vidjeti u prihvaćanju i razmatranju kritikâ kako različitih filozofa, tako i lingvista i njihovih poticaja ka interpretativnim mogućnostima, ali i u prihvaćanju apologetskih učenja i njihovih gledišta kada je u pitanju prevrednovanje dotadašnjeg znanja. Prihvaćanje kritika, kao poticajnih i konstruktivnih, ali i odbacivanje totalitarnih pretenzija na svijet života kako od strane jezika, tako i od strane različitih koncepcija, moglo bi se pokazati ispravnim i poticajnim.

Postmoderna koja ne bi bila shvaćena u svom difuznom obliku, već kao prijelom i promjena, koja bi tražila izmjene u okviru povijesne znanosti, mogla bi predstavljati pozitivnu mogućnost. U konačnici, prošlost/povijest se i dalje odvija, a svijet ne staje na onome što se pretenciozno uzima kao kraj i naziva Postmodernom, velikom i konačnom Epohom!

Zato nam se valja se još jednom iznova zapitati: nakon "kraja", što može preostati?

Deridijanski rečeno – početak!

8. POPIS LITERATURE

1. Bloch, Marc, *Apologija historije ili zanat povjesničara*, Srednja Europa, Zagreb, 2008.
2. Božić Blanuša, Zrinka, *Intelektualna povijest kao dijalog: LaCapra i psihoanaliza*, Filozofska istraživanja, Vol.31 No.2, Zagreb, 2011.
3. Carr, Hallet Edward, *Što je povijest*, Srednja Europa, Zagreb, 2004.
4. Fukuyama, Francis, *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994.
5. Gross, Mirjana, *Suvremena historiografija- korijeni, postignuća, traganja*, Novi Liber, Zagreb, 1996.
6. Habermas, Jürgen, *Moderna - nedovršen projekt*, Politička misao, Vol.46 No2., 2009.
7. Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *The Philosophy of History*, Dover Publications, New York, 1956.
8. Hodžić, Jana, *Divlja misao: znanost o konkretnom ili univerzalna logika duha*, Filozofska istraživanja, Vol.28 No.4, 2009.
9. Jenkins, Keith, *Promišljanje historije*, Srednja Europa, Zagreb, 2008.
10. Jurdana, Vjekoslava, *Književnost, povijest i prostor u zrcalu kraja 20. stoljeća*, Časopis za suvremenu povijest, Vol.41 No.1, 2009.
11. Kalanj, Rade, » Postmodernistički vidokrug Jeana Baudrillarda«, u: Jean Baudrillard, *Simulacija i zbilja*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2001.
12. Kant, Immanuel, »Prolegomena za svaku buduću metafiziku«, u: Immanuel Kant, *Dvije rasprave*, Matica hrvatska, Zagreb, 1953.
13. Kukoč, Mislav, *Globalne promjene i nove paradigme svjetskog razvoja*, Društvena istraživanja, Vol.4 No.1, 1995.
14. Krivak, Marijan, *Filozofijsko tematiziranje postmoderne*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 2000.
15. Krivak, Marijan, *Heidegger u postmodernom kontekstu*, Čemu, Vol.4 No.10, 1997.
16. Le Goff, Jacques, »Predgovor«, u: Marc Bloch, *Apologija historije ili zanat povjesničara*, Srednja Europa, Zagreb, 2008.
17. Maslov, Gordan, *Jean Baudrillard – Inteligencija zla ili pakt lucidnosti*, Revija za sociologiju, Vol.38 No.3, 2007.
18. Miščević, Nenad, *Filozofija jezika*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2003.
19. Milenković, Pavle, *Škola Anala: ogledi o sociološkoj istoriografiji*, Stylos, Novi Sad, 2004.

20. Petzold, Heinz, *The Discourse of the Postmodern and the Discourse of the Avant – Garde: A series of ten Lectures concerning the link between Social Philosophy and Aesthetics under the Conditions of Postmodernity*, Jan Van Eyck Akademie and Heinz Paetzold, Maastricht, 1994.
21. Robinson, Dejv, *Niče i postmodernizam*, Esotheria, Beograd, 2002.
22. Sim, Stuart, *Derrida i kraj povijesti*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2001.
23. Welsch, Wolfgang, *Naša postmoderna Moderna,* Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2000.
24. White, Hayden, *Historijska pripovijednost i problem istine u historijskom prikazivanju*, Časopis za suvremenu povijest, Vol. 36 No. 2, Zagreb, 2004.